

12. MODEL PRACY Z UCZNIEM SZCZEGÓLNIE UZDOLNIONYM

*dr Małgorzata Jabłonowska
dr Joanna Łukasiewicz-Wieleba*

POZIOM DIAGNOSTYCZNY

Identyfikacja specjalnych potrzeb edukacyjnych ucznia szczególnie uzdolnionego
Jakie informacje i zalecenia mogą być zawarte w opinii na temat ucznia szczególnie uzdolnionego?

Podstawowe akty prawne dotyczące uczniów szczególnie uzdolnionych w zakresie diagnozy, nauczania i promocji (wg stanu na dzień 31.08.2010):

1. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (DzU z 2004 r. Nr 256, poz. 2572, z późn. zm.)
2. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 19 grudnia 2001 r. w sprawie warunków i trybu udzielania zezwoleń na indywidualny program lub tok nauki oraz organizacji indywidualnego programu lub toku nauki (DzU z 2002 r., Nr 3, poz. 28).
3. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 25 marca 2010 r. w sprawie warunków i trybu udzielania zezwoleń na indywidualny program lub tok nauki oraz organizacji indywidualnego programu i toku nauki w szkołach artystycznych nierealizujących kształcenia ogólnego (DzU z 2010 r. Nr 61, poz. 381).
4. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 29 stycznia 2002 r. w sprawie organizacji oraz sposobu przeprowadzania konkursów, turniejów i olimpiad (DzU z 2002 r., Nr 13, poz. 125, z późn.zm.).
5. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2007 r. w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych (DzU z 2007 r., Nr 83, poz. 562, z późn.zm.).
6. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 czerwca 2005 r. w sprawie stypendiów Prezesa Rady Ministrów, ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania oraz ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (DzU 2005 r., Nr 106, poz. 890).

7. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 30 lipca 2002 r. w sprawie warunków tworzenia, organizacji oraz działania klas i szkół sportowych oraz szkół mistrzostwa sportowego (DzU z 2002 r., Nr 126, poz. 1078).

Ważnym zadaniem nauczyciela jest 1) rozwijanie zdolności wszystkich uczniów, niezależnie od ich poziomu 2) prowadzenie rozpoznania uczniów posiadających szczególne uzdolnienia, identyfikacja ich specjalnych potrzeb edukacyjnych oraz prowadzenie działań mających na celu zaspokojenie tych potrzeb oraz zapewnienie jak najpełniejszego rozwoju uczniom. Polski system kształcenia nie nakłada obowiązku realizacji procedur selekcyjnych, prowadzących do wyłonienia uczniów szczególnie uzdolnionych. Są kraje europejskie (o czym donosi raport EURIDICE)³⁷, w których badanie wszystkich dzieci pod kątem uzdolnień jest obowiązkowe oraz takie, które zdecydowanie unikają jakiegokolwiek podkreślania różnic indywidualnych. Przyjęta polityka edukacyjna skutkuje również wprowadzaniem specjalnych rozwiązań prawnych oraz praktycznych. Uczeń o wysokim poziomie zdolności ogólnych lub kierunkowych w polskich zapisach prawnych uzyskuje określenie: zdolny, uzdolniony, szczególnie uzdolniony lub o wybitnych uzdolnieniach jednokierunkowych. W niniejszym opracowaniu w odniesieniu do takich uczniów będzie stosowane zazwyczaj określenie „uczeń szczególnie uzdolniony” lub zamiennie pojęcia przywołane powyżej. W Polsce rozpoznawanie zdolności zazwyczaj odbywa się w sposób nieformalny w domu lub szkole. Jednak nauczyciele i rodzice, widząc pewne predyspozycje dziecka i specjalne potrzeby edukacyjne, mogą podejmować działania mające na celu przeprowadzenie pełnej diagnozy. Rozwiązania tego nie stosuje się powszechnie. Opinia poradni psychologiczno-pedagogicznej jest konieczna w wypadku ubiegania się przez ucznia o zgodę na indywidualny tok lub program nauczania. W opinii znajduje się między innymi diagnoza w zakresie możliwości rozwojowych i potencjału ucznia. Ponadto opinia zawiera zalecenia w zakresie rozwijania potencjalnych możliwości i mocnych stron ucznia, form stymulacji i innych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej. W przypadku dziecka szczególnie uzdolnionego określony jest poziom rozwoju intelektualnego, poziom rozwoju poszczególnych funkcji poznawczych, cechy funkcjonowania ucznia, opis jego zainteresowań, planów i dotychczasowych osiągnięć. Dobór narzędzi do badań i aspektów podlegających analizie pozostaje w decyzji psychologów prowadzących badania. Aby możliwie skutecznie scharakteryzować ucznia szczególnie uzdolnionego warto, oprócz badania zdolności ogólnych (inteligencji), poddać analizie aspekty związane z predyspozycjami i postawą twórczą, motywacją, pamięcią, uwagą, inteligencją

---

³⁷ Raport EURIDICE z 2008r. Wspieranie rozwoju uczniów zdolnych: specjalne rozwiązania stosowane w szkołach w Europie, <http://www.euridice.org.pl/files/zdolny.pdf>, data przejrzenia 31.08.2010.

emocjonalną, samooceną, funkcjonowaniem społecznym, stylem uczenia się oraz wybranymi uzdolnieniami.

Charakterystyka ucznia szczególnie uzdolnionego

Jakie są uwarunkowania psychofizyczne funkcjonowania ucznia szczególnie uzdolnionego?

Zdolności można zdefiniować jako różnice indywidualne, które sprawiają, że przy jednakowej motywacji i uprzednim przygotowaniu poszczególni ludzie osiągają w porównywalnych warunkach zewnętrznych niejednakowe rezultaty w uczeniu się i działaniu³⁸.

Zdolności mogą być rozumiane jako sprawniejsze wykonywanie określonych czynności w stosunku do innych, wrodzone predyspozycje do wykonywania określonych działań lub jako uwarunkowane wewnętrznie i najczęściej wrodzone możliwości sprawnego działania – w sensie określonych predyspozycji i postawy³⁹.

Najprostszy podział wyróżnia: zdolności ogólne, których wyznacznikiem jest przede wszystkim inteligencja i myślenie, a także spostrzeganie, zapamiętywanie (wyuczalność), wyobraźnia, sprawność ruchowa (zręczność), wrażliwość emocjonalna oraz zdolności specjalne, związane z określoną dziedziną (lub dziedzinami). Przykładowy podział zdolności specjalnych jest następujący: organizacyjne, poznawcze, produkcyjne, artystyczne, wychowawcze, opiekuńcze, usługowe, porządkowe, sportowe, przy czym w ich obrębie również występuje duże zróżnicowanie⁴⁰ lub według innego podziału: muzyczne, plastyczne, techniczne, językowe i literackie, matematyczne, przyrodnicze i twórcze.

Różnice w zdolnościach ujawniają się między innymi w czasie przeznaczonym na wykonanie określonych czynności, w jakości uzyskanych wyników oraz ilości popełnionych w czasie pracy błędów.

Uczeń jest uznawany za zdolnego jeśli posiada wysokie zdolności ogólne, uzdolnienia kierunkowe, predyspozycje twórcze oraz charakteryzuje się wysokim zaangażowaniem zadaniowym⁴¹.

Zdaniem T. Lewowickiego⁴² za ucznia zdolnego można uznać takiego, który posiada co najmniej jedną z czterech wymienionych cech:

³⁸ T. Tomaszewski, (red.), *Psychologia*. Warszawa 1977.

³⁹ D. Czelakowska, *Inteligencja i zdolności twórcze dzieci w początkowym okresie edukacji*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.

⁴⁰ W. Szewczuk, *Psychologia*. WSiP, Warszawa 1990.

⁴¹ J.S. Renzulli, *The three – ring conception of giftedness: a developmental model for creative productivity*. W: R.J. Stenberg J.E. Davidson (red.), *Conception of giftedness*. London, New York: Cambridge University Press s. 53–93.

- 1) wysoki poziom zdolności ogólnych, inteligencji (I. I. = 120 i więcej),
- 2) wysoki poziom zdolności specjalnych – uzdolnień,
- 3) wysokie osiągnięcia lub możliwości takich osiągnięć w nauce bądź innych dziedzinach działalności wartościowej społecznie,
- 4) osiągnięcia oryginalne i twórcze lub możliwości takich osiągnięć.

Warto podkreślić, że wysokie oceny szkolne nie mogą być (choć niestety często obecnie są) traktowane jako jedyny (główny) wyznacznik uzdolnień. Zdarzają się uczniowie, dla których ocena szkolna nie jest czynnikiem motywującym ani ważnym, a ich uzdolnienia znajdują swoją realizację w niezauważanych przez szkołę dziedzinach.

***

Uczniów zdolnych charakteryzuje⁴³:

- w sferze poznawczej – ciekawość i aktywność poznawcza, dokładność, dociekliwość, umiejętność obserwacji, otwartość na nowość, umiejętność zadawania pytań, wielość zainteresowań, obszerna wiedza z różnych dziedzin, ukierunkowane uzdolnienia i pasje; doskonała pamięć, umiejętność kojarzenia, rozumowania i wyciągania wniosków, samodzielność w zdobywaniu wiedzy, zdolność do skupienia uwagi; żywa wyobraźnia, wytwarzanie oryginalnych pomysłów, dokonywanie nietypowych skojarzeń, potrzeba ekspresji w różnych formach; bogate słownictwo, niezależność własnych sądów;
- w sferze społeczno-emocjonalnej – otwartość i wrażliwość na potrzeby innych, odpowiedzialność, poczucie obowiązku; odseparowanie się od aktywności społecznej i skupienie na własnych zadaniach, brak potrzeby integracji z grupą, silna motywacja wewnętrzna, introwersja i często krytyczne nastawienie do szkolnego procesu dydaktyczno-wychowawczego, wytrwałość, poczucie własnej wartości i skłonność do dominacji, bezkompromisowość, przywiązanie do własnych idei, dążenie do rozwoju własnej osobowości, trafna samoocena; specyficzne poczucie humoru, preferowanie towarzystwa dorosłych lub starszych kolegów przy równoczesnej umiejętności przystosowania się do grupy rówieśniczej.

Możliwe trudności edukacyjne⁴⁴ – wysokie uzdolnienia nie są gwarancją osiągnięcia wysokich wyników w szkole (udziałem uczniów zdolnych często jest syndrom nieadekwatnych osią-

---

⁴² T. Lewowicki, *Kształcenie uczniów zdolnych*. WSiP, Warszawa 1986.

⁴³ Czelakowska, dz.cyt.

⁴⁴ Czelakowska, dz. cyt.; B. Dyrda, *Syndrom nieadekwatnych osiągnięć jako niepowodzenie szkolne uczniów zdolnych. Diagnoza i terapia*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2000.

gnięć, czyli rozbieżność pomiędzy potencjalnymi możliwościami a faktycznymi osiągnięciami, który może być spowodowany:

- czynnikami wewnętrznymi, takimi jak – wyższy poziom inteligencji, niechęć do przyjmowania wiedzy z wykorzystaniem metod podających, werbalnych, brak motywacji do nauki treści uznawanych za nieciekawe, nieumiejętność uczenia się, absencja w szkole, nieumiejętność samodzielnej pracy, lenistwo, niezdyscyplinowanie, chorowitość;
- czynnikami społecznymi, do których należą – brak zrozumienia potrzeb poznawczo-emocjonalnych ze strony rodziny, nauczycieli i rówieśników, negatywny wpływ grupy rówieśniczej, niski status społeczny rodziny, ubóstwo, rozbieżność rodziny, zaburzona komunikacja, niewłaściwe postawy rodziców (nadopiekuńczość lub wrogość, odrzucenie lub brak zainteresowania, niekonsekwencja, rozpieszczanie, sprzeczność wymagań, nieadekwatność oczekiwań, niezrównoważenie, obdarowanie dzieci nadmierną władzą, powodowanie konfliktów lub napięć);
- czynnikami związanymi z procesem dydaktyczno-wychowawczym, takimi jak – zła organizacja i przebieg procesu kształcenia, brak indywidualizacji kształcenia, nieadekwatna postawa nauczyciela – brak zainteresowania uczniem lub negatywne jego traktowanie; stosowanie negatywnych wzmocnień (złe oceny, komentarze, ośmieszanie, etykietowanie, np. „niesforne, złośliwe, niezdolne” itp.), dominacja metod podających, zbyt niskie wymagania względem uczniów, zbyt łatwe zadania, niesprecyzowane cele nauczania lub ustalenie celów nierealnych, brak odpowiedniej diagnozy psycho-społecznej lub brak przygotowania do pracy z uczniem zdolnym, nieadekwatne wymagania, uleganie efektowi samospełniającego się proroctwa związanemu z oczekiwaniami nauczycielskimi względem uczniów.

Biorąc pod uwagę różnorodność dziecięcych uzdolnień (tak w zakresie czasu ich pojawienia się, obszarach aktywności, poziomie możliwości), różnych postaw społecznych (wynikających z wychowania – nie będących efektem uzdolnień), a także różnych trudności, których doświadczają uczniowie szczególnie uzdolnieni należy podkreślić, iż każdy uczeń uzdolniony jest inny i nie należy doszukiwać się w jego zachowaniu wszystkich wymienionych dotychczas cech.

Przeprowadzone rozpoznanie ma pozwolić na odróżnienie ucznia szczególnie uzdolnionego od ucznia o przeciętnych zdolnościach, charakteryzującego się wysoką skutecznością w realizacji obowiązków szkolnych oraz od ucznia posiadającego zaradnych rodziców, którzy chcą niezależnie od jego predyspozycji zapewnić mu jak najwięcej zajęć i jak najwyższe noty. Jest to bardzo ważne, gdyż błędne rozpoznanie może doprowadzić do tego, że stawiane

uczniowi zadania będą powodowały niemożliwe do zaakceptowania przeciążenie i poważne kłopoty psychiczne.

Wyniki rozpoznania dokonanego przez Zespół nauczycieli i specjalistów prowadzących zajęcia z uczniem oraz diagnozy psychologiczno-pedagogicznej (jeśli taka została wykonana) zapisywane są w Karcie Indywidualnych Potrzeb Ucznia prowadzonej w szkole.

Wyznaczniki procesu edukacyjnego w odniesieniu do ucznia szczególnie uzdolnionego
--

Jaką podstawę programową realizują uczniowie szczególnie uzdolnieni, jak powinien pracować nauczyciel z uczniem szczególnie uzdolnionym?
--

Podstawa programowa jest wyznacznikiem celów i treści programów kształcenia dla poszczególnych poziomów edukacyjnych, a także w zakresie poszczególnych przedmiotów. Uczeń szczególnie uzdolniony realizuje ogół zadań wynikających z podstawy programowej.

Uczniowi szczególnie uzdolnionemu udzielana jest przez szkołę pomoc psychologiczno-pedagogiczna w postaci Planu Działań Wspierających (PDW). Plan Działań Wspierających przygotowuje nauczyciel przedmiotu, w zakresie którego Zespół zalecił realizację zajęć (np. zajęć dodatkowych). W szczególnym przypadku Zespół może wskazać uczniowi i jego rodzicom, że szczególnie korzystnym dla rozwoju uzdolnień rozwiązaniem jest ubieganie się o indywidualny tok lub program nauczania. Procedurę ubiegania się o indywidualny tok lub program nauczania opisują ww. rozporządzenia.

Indywidualny program nauczania (lub Plan Działań Wspierających) jest konstruowany przez nauczyciela lub nauczycieli prowadzących zajęcia z uczniem szczególnie uzdolnionym a następnie opiniowany przez Zespół nauczycieli. W posiedzeniu dotyczącym ucznia może uczestniczyć jego rodzic. Jeśli uczeń zdolny nie jest w stanie sprostać wymaganiom z innych przedmiotów, nauczyciele prowadzący te zajęcia mogą dostosować wymagania do możliwości ucznia z zachowaniem jednakże wymagań wynikających z podstawy programowej.

Plan Działań Wspierających, podobnie jak Indywidualny Program Nauczania, powinien być dostosowany do potrzeb, zainteresowań i możliwości uczniów. Decydując o wyborze podręczników nauczyciel uwzględni potrzeby konkretnej klasy szkolnej (jeśli zajęcia są realizowane w trakcie lekcji). Nauczyciel powinien wybierać podręczniki zawierające treści i ćwiczenia, które mogą być realizowane indywidualnie i na różnych poziomach trudności. Indywidualizacja może polegać m.in. na wykonywaniu zadań dodatkowych, wymagających umiejętności samodzielnego poszukiwania i doboru informacji,

planowania realizacji, doboru narzędzi i sposobu wykonania zadań. Prezentacje, plakaty, gazetki, ulotki, debaty, inscenizacje to sposobność do wdrażania uczniów zdolnych do tego rodzaju umiejętności.

W przypadku realizacji indywidualnego toku nauczania w zakresie jednego lub kilku przedmiotów nauczyciel konstruuje program kształcenia uwzględniając potrzeby, zainteresowania i możliwości ucznia. Może korzystać również z programów nauczania przeznaczonych dla klas programowo wyższych. Należy jednak pamiętać, że w tym przypadku ocenianie, promowanie i klasyfikacja z konkretnego przedmiotu odbywa się na podstawie egzaminu klasyfikacyjnego odpowiadającego wymaganiom podstawy programowej. Treści nauczania nie mogą więc być do końca swobodnie dobierane.

Biorąc pod uwagę wyniki diagnozy (również nieformalnej) nauczyciel powinien zadbać o wszechstronny rozwój ucznia. Stąd ważne jest nie tylko rozwijanie uzdolnień dziecięcych, ale także korekta i stymulowanie tych sfer, które są słabiej rozwinięte. W przypadku uczniów zdolnych sfera emocjonalna (w dużej mierze warunkująca sukcesy) nie zawsze jest rozwinięta równie dobrze jak sfera poznawcza, dlatego należy dawać uczniowi zdolnemu sposobność do rywalizacji, kształtować odporność emocjonalną oraz świadomość uwarunkowań sukcesów i porażek. Uczeń zdolny ze względu na wysokie osobiste standardy oraz silną presję otoczenia i oczekiwanie sukcesu może mieć nie dość dobrze ukształtowaną samoocenę. Badania A. Sękowskiego⁴⁵ wykazują, iż wysoka, ale adekwatna samoocena sprzyja uzyskiwaniu wysokich rezultatów. Kolejną sferą wymagającą stymulacji jest rozwój społeczny, umiejętność funkcjonowania i porozumiewania się w grupie, negocjacji, ale również zrozumienia dla słabszych możliwości innych uczniów i kształtowanie postawy współodpowiedzialności i pomocy. Nonkonformizm, ciekawość, niezależność sądów, a także konsekwencja w zakresie własnych przekonań nie sprzyjają dobrym relacjom rówieśniczym. Dlatego ważna jest organizacja zadań grupowych stwarzających sposobność współpracy, dzielenia zadań, odpowiedzialności również za proces uczenia się innych. Należy dbać również o rozwój fizyczny ucznia zdolnego, zachęcając go do zajęć ruchowych, nawet jeśli nie są bezpośrednio związane z dziecięcymi pasjami. Nie bez znaczenia jest również kształtowanie sfery osobowościowej, między innymi właściwej motywacji do uczenia się, wytrwałości w pokonywaniu trudności i staranności w wykonywaniu zadań. Dobrze jest, jeśli uczeń zdolny ma świadomość własnych możliwości, ale również ograniczeń. Warto pokazywać uczniom ich preferowany styl uczenia się, pomagać we właściwym doborze aktywności, planowaniu własnego rozwoju.

---

⁴⁵ A. Sękowski, *Osiągnięcia uczniów zdolnych*. Wydawnictwo KUL, Lublin 2001.

Zasady pracy z uczniem zdolnym oparte są przede wszystkim na przekonaniu o konieczności indywidualizacji procesu nauczania.

- 1) Nauczyciel powinien znać dobrze ucznia, jego możliwości i ograniczenia oraz nieustannie weryfikować swoją wiedzę na jego temat.
- 2) Działania adresowane do ucznia zdolnego powinny dotyczyć wszelkich sfer jego rozwoju i funkcjonowania.
- 3) Prowadząc zajęcia nauczyciel powinien stosować różnorodne metody pracy, w przypadku uczniów zdolnych unikać metod podających.
- 4) W czasie zajęć dydaktycznych nauczyciel powinien umożliwiać uczniom pracę indywidualną, zespołową, grupową, należy unikać w nadmiernym wymiarze pracy zbiorowej.
- 5) Warto przypisywać uczniowi zdolnemu funkcję asystenta nauczyciela.
- 6) Nauczyciel i uczeń zdolny oraz jego opiekunowie powinni wspólnie wypracować program rozwoju zdolności biorąc wspólnie odpowiedzialność za jego realizację.
- 7) Podczas oceniania nauczyciel powinien odróżniać sytuacje oceniania kształtującego od sumującego, zachęcać ucznia do samooceny (w zakresie przyjętych celów jednostkowych) i samodoskonalenia.
- 8) Budowanie autorytetu nauczyciela powinno odbywać się na drodze wspólnego z uczniem dochodzenia do wiedzy, korzystania z różnych źródeł informacji, krytycznej oceny treści.

Ocenianie powinno odbywać się w dwóch kontekstach. Zasady oceniania, klasyfikacji i promocji regulują odpowiednie przepisy, które mają swoje zastosowanie również do ucznia zdolnego. Inny rodzaj oceny dotyczy oceniania kształtującego realizowanego na bieżąco podczas poszczególnych zajęć.

Dostosowanie otoczenia w przypadku pracy z uczniami zdolnymi polega na stworzeniu możliwości zdobywania różnorodnych doświadczeń. Uczniowie ci są często uczestnikami różnorodnych konkursów, co wiąże się z koniecznością pogodzenia tych zajęć z normalnym procesem dydaktycznym. Należy więc zadbać o to, aby stworzyć uczniowi możliwość nadrobienia zaległości wynikających z nieobecności. Rozwijanie dziecięcych pasji często wiąże się z potrzebą sporych nakładów finansowych na dodatkowe zajęcia, sprzęt, pomoce, wyjazdy itp. dlatego pożądanym jest wsparcie finansowe ucznia i jego rodziny z przeznaczeniem na te cele, między innymi poprzez różnego rodzaju fundacje i fundusze stypendialne.

Przykładowe narzędzia diagnostyczne w pracy z uczniami szczególnie uzdolnionymi

Z jakich narzędzi diagnostycznych może samodzielnie skorzystać nauczyciel oraz z pomocą jakich specjalistów powinien przeprowadzić rozpoznanie specjalnych potrzeb edukacyjnych ucznia?

Aktualnie zdecydowana większość narzędzi diagnostycznych jest przeznaczona do stosowania wyłącznie przez psychologów. Stosują oni w odniesieniu do ucznia zdolnego różnorodne testy.

Pedagodzy we własnym zakresie mogą prowadzić wywiady i rozmowy z uczniem i jego rodziną na temat aspiracji w zakresie wykształcenia, ambicji, oczekiwań wobec szkoły. Przedmiotem wywiadów mogą być również: zainteresowania ucznia, czas ich ujawnienia się, sposoby rozwijania i możliwości rodziny w zakresie wsparcia rozwoju dziecięcych uzdolnień.

Rozpoznanie środowiska rodzinnego dotyczy również problemów rodzinnych i wychowawczych, które mogą mieć wpływ na rozwój uzdolnień. W przypadku rodzin dysfunkcyjnych pomocna może być współpraca z pracownikami socjalnymi, którzy dla potrzeb pomocy społecznej prowadzą wnikliwe wywiady na temat rodziny.

Pozycja socjometryczna ucznia w klasie może być określana na podstawie badań socjometrycznych – dzięki nim można dowiedzieć się czy dziecko jest akceptowane, odrzucane, izolowane, czy też opinie są spolaryzowane. Akceptacja ze strony rówieśników, posiadanie przyjaciela jest dla ucznia uzdolnionego sprawą niezwyklej wagi, stąd nie można pominąć tego aspektu funkcjonowania szkolnego.

Postawa wobec przyrody i społeczeństwa oraz wypełnianie ról społecznych ucznia w szkole i w domu są badane na podstawie obserwacji.

Nauczyciel, prowadząc zajęcia, ma możliwość obserwacji przebiegu procesu uczenia się. W zakresie słuchania obserwuje, na ile przekaz słowny jest skutecznym narzędziem nauczania, czy dziecko zapamiętuje lepiej treści przekazywane słownie, czy preferuje bodźce wzrokowe. Ważne jest też to, czy dziecko potrafi skupić uwagę na przekazie mówionym. Jeśli chodzi o umiejętność obserwacji, o zdolnościach świadczy umiejętność dostrzegania podobieństw i różnic, korzystania z tekstu, schematów i grafiki. W zakresie czytania sprawdzona może być umiejętność czytania ze zrozumieniem, wykorzystania tekstu pisanego, umiejętność selekcji informacji. W zakresie procesów wykonawczych badana jest umiejętność logicznego myślenia, wiązania faktów, myślenie dywergencyjne, umiejętność planowania.

Przedmiotem analizy jest również tempo pracy, które u zdolnych jest zazwyczaj wyższe niż u innych uczniów, przywiązanie do szczegółów, wyrażające się na przykład w dużej staranności i dokładności wykonania zadania oraz umiejętność doprowadzenia zadania do końca (skończenia pracy).

Zachowania, postawy i poglądy w kontekście społecznym są poznawane na podstawie obserwacji w konkretnych sytuacjach życiowych oraz na podstawie wypowiedzi ucznia. Uczniowie zdolni często czynią przedmiotem zainteresowań sprawy ogólnospołeczne takie jak: sprawiedliwość, uczciwość, tolerancja. Mają wyraźnie określone poglądy i konsekwentnie bronią własnego zdania.

Wyniki uczenia się znajdują swoje odzwierciedlenie zazwyczaj w ocenach szkolnych (wynikach testów), osiągnięciach w konkursach szkolnych i pozaszkolnych.

Dobłą sposobnością do obserwacji uczniów na zajęciach jest sformułowanie zadania – projektu (np. przygotuj plakat promujący aktywny styl życia), które będzie wymagało od nich samodzielności, planowania, umiejętności poszukiwania, selekcji i organizacji treści, doboru sposobu i prezentacji. Wówczas ocenie powinien podlegać nie tylko wytwór końcowy, ale również dziecięca aktywność.

Niemal każda lekcja jest okazją do formułowania tego rodzaju zadań. Obserwując ucznia podczas pracy z zadaniem należy zwrócić uwagę na:

Aspekty motywacyjne: podjęcie zadania z zadowoleniem, własna inicjatywa, skupienie uwagi na zadaniu, umiejętność eliminacji czynników zakłócających, wytrwałość pomimo przeszkód, szukanie rozwiązań trudnych, nietypowych lub nieoczywistych, poświęcanie pracy nad zadaniem dużej ilości czasu, wykonanie zadania przed terminem.

Aspekty poznawcze: poszukiwanie informacji z wielu źródeł, selekcja informacji pod kątem przydatności i wiarygodności, próby porządkowania informacji w spójny system, nawiązanie do innych znanych treści, wielość pomysłów, rozumienie treści i pojęć abstrakcyjnych.

Aspekty wykonawcze: właściwy dobór narzędzi, dokładność, staranność, doskonalenie pracy, używanie bogatego słownictwa.

Dla tak przyjętych kryteriów można przyjąć kilkustopniową skalę, przyznając np. 3 pkt. za wystąpienie zachowania w stopniu wysokim, 2 pkt. za wystąpienie zachowania w stopniu przeciętnym, 1 pkt. za wystąpienie zachowania w stopniu niskim, 0 pkt. w przypadku nie wystąpienia zachowania, b.d. – w przypadku, gdy nie było możliwości zaobserwowania zachowania.

Warto powtórzyć obserwację podczas wykonywania różnych zadań, aby uchronić się przed zbyt uogólnieniami wynikającymi z wpływu przypadkowych czynników.

Ocenie może być poddany również **efekt pracy** analizowany pod kątem:

Zawartości treściowej: bogactwo i rzetelność informacji, wskazywanie źródeł, dobra selekcja informacji (zawiera informacje kluczowe, może zawierać ciekawostki), logiczny układ treści.

Formy: właściwy dobór środków, dobrze dobrane materiały, staranność wykonania.

Aspektów związanych z twórczością: różnorodność form przekazu, niestandardowe rozwiązania lub nietypowe dochodzenie do rozwiązania, elementy humorystyczne, abstrakcyjne, symboliczne.

Podział wyników rozpoznania indywidualnych potrzeb ucznia na sprzyjające i niesprzyjające rozwojowi ucznia szczególnie uzdolnionego
Jakie są warunki utrudniające i ułatwiające rozwój ucznia szczególnie uzdolnionego?
Jakie warunki zewnętrzne oraz jaki rodzaj pomocy i wsparcia należy uznać za ważny dla rozwoju ucznia szczególnie uzdolnionego?

Starając się ustalić okoliczności ułatwiające i utrudniające rozwój ucznia, nauczyciel powinien wziąć pod uwagę aspekty związane z funkcjonowaniem: poznawczym, emocjonalno-motywacyjnym, społecznym oraz funkcjonowaniem rodziny i szkoły.

Może się zdarzyć, że to samo zachowanie czy cechy w zależności od kontekstu (lub nasilenia) mogą być uznane raz za pomoc, innym razem za czynnik utrudniający, np. perfekcjonizm ucznia sprzyja wysokiej jakości uzyskiwanych wyników, może prowadzić do stałego niezadowolenia, braku kończenia pracy.

Warto zaznaczyć, iż każdy uczeń zdolny może posiadać różne, również odmienne niż wymienione poniżej cechy (w opracowaniu uwzględniono najbardziej typowe i należy je traktować jako przykład, a nie zamknięty katalog). W przypadku każdego z uczniów zdolnych Zespół przygotowując Kartę Indywidualnych Potrzeb Ucznia opisuje cechy korzystne i niekorzystne dla rozwoju, posiadane przez konkretnego ucznia.

- Korzystne dla rozwoju dziecka – grupa A – są:
  - możliwości poznawcze,
  - ciekawość,
  - łatwość gromadzenia i przetwarzania informacji (operacje pamięciowe),
  - twórcze podejście do zadań,
  - aktywność,

- różnorodność zainteresowań,
  - motywacja do uczenia się,
  - łatwość wykonywania zadań.
- Niekorzystne dla rozwoju dziecka – grupa B – to:
- nieadekwatna samoocena,
  - trudności we współpracy z grupą rówieśniczą,
  - nie zawsze korzystna sytuacja rodzinna – nieadekwatne oczekiwania wobec dziecka,
  - nadmierne obciążanie dziecka dodatkowymi zajęciami,
  - trudności w radzeniu sobie w sytuacjach wymagających rywalizacji,
  - niechęć do uczenia się treści uznawanych za „nudne”,
  - trudności w zrozumieniu ograniczonych możliwości kolegów o niższych umiejętnościach,
  - perfekcjonizm i stałe niezadowolenie z uzyskiwanych wyników,
  - uzależnienie od motywacji zewnętrznej (np. pochwał, wysokich ocen, wysokich not w konkursach, akceptacji grupy rówieśniczej itp.).
- Rozsądne, dostosowane do potrzeb i możliwości ucznia działania rodziny i szkoły oraz pozaszkolnych instytucji kulturalno-oświatowych – grupa C.

POZIOM PROGRAMOWY

Sformułowanie Planu Działań Wspierających (PDW) dla ucznia lub uczniów szczególnie uzdolnionych
Jak konstruować plan działań wspierających (PDW)?
Jakie metody, formy, środki powinien uwzględnić Zespół przy konstruowaniu PDW?

Informacje wstępne

Plan Działań Wspierających jest przygotowywany dla ucznia szczególnie uzdolnionego na podstawie wskazań wynikających z Karty Indywidualnych Potrzeb Ucznia. PDW może być przygotowywany indywidualnie dla każdego ucznia lub dla grupy uczniów, jeśli posiadają oni analogiczne predyspozycje i zainteresowania. PDW może dotyczyć jednej (lub kilku) dziedzin, które wymagają indywidualnych oddziaływań. PDW przygotowuje nauczyciel lub inna osoba wyznaczona przez dyrektora do realizacji zajęć z uczniem w konkretnym zakresie.

Powinien on zawierać: nazwę przedmiotu nauczania (zajęć), dane personalne ucznia, rok szkolny, datę wydania opinii, krótką charakterystykę ucznia i jego grupy szkolnej, liczbę

godzin zajęć, zgodę opiekunów prawnych na realizację programu, podpis osoby przygotowującej program, podpisy członków Zespołu zatwierdzenie przez dyrektora.

W skład Zespołu zajmującego się uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole wchodzi: wychowawca tego ucznia, pedagog szkolny, (pedagog zdolności jeśli taki jest w konkretnej szkole), nauczyciele przedmiotów, w zakresie których uczeń przejawia uzdolnienia, inni specjaliści (również opiekujący się uczniem poza szkołą). Warto włączyć w prace Zespołu również rodzica (opiekuna) i samego ucznia (jeśli jest on wystarczająco dojrzały i zainteresowany kształtowaniem swojej drogi rozwoju). Umożliwienie tym osobom współuczestnictwa w tworzeniu programu zaangażuje je bardziej w jego realizację. Cele edukacyjne będzie formułować nauczyciel lub specjalista z danej dziedziny, cele terapeutyczne – wychowawca i pedagog oraz specjaliści z zakresu udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Uczeń i rodzic będą uczestniczyć jako doradcy akceptując bądź modyfikując propozycje działań. Zadaniem pedagoga szkolnego, pedagoga zdolności będzie również wskazanie rodzicom i uczniowi ewentualnych trudności, które wiążą się z decyzją o realizacji PDW tak, aby ich decyzja była świadoma i przemyślana.

Założenia Planu Działań Wspierających

Plan Działań Wspierających zawiera cele edukacyjne ogólne i szczegółowe (umiejętności, w które zamierzamy wyposażyć ucznia).

Cele ogólne, które mają być osiągnięte w pracy z uczniem zdolnym, wynikają bezpośrednio z podstawy programowej. Przykładami takich celów w edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej są:

- realizowanie programu nauczania skoncentrowanego na dziecku, na jego indywidualnym tempie rozwoju i możliwościach uczenia się;
- rozwijanie predyspozycji i zdolności poznawczych dziecka;
- kształtowanie u dziecka pozytywnego stosunku do nauki oraz rozwijanie ciekawości w poznawaniu otaczającego świata i w dążeniu do prawdy⁴⁶.

Szczególną uwagę należy zwrócić na cele wychowawcze, takie jak: umiejętność komunikowania się w grupie rówieśniczej, kompetencje społeczne i emocjonalne, pozwalające na nawiązywanie współpracy i efektywną rywalizację, świadomość własnego procesu uczenia się i wzięcie odpowiedzialności za jego przebieg, świadomość wyboru konkretnej drogi życiowej i bezpośrednich skutków tej decyzji.

---

⁴⁶ Podstawa programowa z komentarzami. Edukacja przedszkolna i wczesnoszkolna.

Treści nauczania

Treści nauczania mogą i powinny być rozszerzone o zagadnienia znajdujące się w kręgu zainteresowania ucznia. Warto dobierać zagadnienia tak, aby łączyły w sobie wiedzę z wielu przedmiotów, czyniąc ją bardziej ciekawą i spójną. Nie należy rozszerzać treści nauczania z każdego przedmiotu, ale tych, które są w kręgu uczniowskich zainteresowań. Treści o charakterze encyklopedycznym rozwijają ucznia w mniejszym stopniu niż te, które wiążą się z rozumieniem zależności i zjawisk, a także możliwościami zastosowania nowych wiadomości. Treści nauczania należy wzbogacić o zagadnienia z zakresu psychologii uczenia się, treningi twórczości, treningi radzenia sobie ze stresem. Pomocne jest również umożliwienie uczniom uczestnictwa w festiwalach nauki, wydarzeniach kulturalnych, zapewnienie kontaktów z ludźmi nauki i sztuki.

Przewidywane osiągnięcia

Nauczyciel wraz z uczniem i jego opiekunami powinni ustalić oczekiwania i zaplanować osiągnięcia, które mogą zostać uzyskane przy właściwej realizacji PDW. Należy je formułować w sposób możliwy do realizacji i weryfikacji. Warto formułować je etapowo, stopniując poziom trudności. Należy również zdawać sobie sprawę, że osiągnięcie nie wszystkich założonych celów zależy od ucznia, czy oddziaływań edukacyjnych (np. miejsce w konkursie czy olimpiadzie może być uwarunkowane kompetencjami innych uczestników, samopoczuciem ucznia konkretnego dnia, a nawet przypadkiem). Może się również zdarzyć tak, że uczeń osiągnie więcej (lub w innych obszarach) niż wstępnie założono.

Procedury osiągania celów edukacyjnych i terapeutycznych

– metody, formy, środki dydaktyczne

W pracy z uczniem zdolnym należy stosować zróżnicowane metody dydaktyczne, unikać metod podających, wdrażać do samokształcenia. Szczególnie przydatna wydaje się metoda projektu, gdyż kształtuje świadomość poszczególnych etapów procesu uczenia się: pozwala planować, realizować, prezentować i oceniać uzyskane efekty, daje duże pole do twórczego rozwiązywania zadań. Jeśli jest realizowana w grupie, sprzyja integracji uczniów zdolnych ze słabszymi i podnosi ich pozycję społeczną wśród rówieśników. Praca zbiorowa z jednolitymi dla wszystkich uczniów zadaniami czyni lekcję „nudną” i nieefektywną.

Należy umożliwiać uczniom zdolnym nie tylko uczestnictwo w zajęciach w systemie klasowo-lekcyjnym, ale również w zajęciach pozalekcyjnych i pozaszkolnych, warsztatach i treningach, turniejach i konkursach, a także w zajęciach realizowanych przez wyższe uczelnie, jeśli poruszana tematyka znajduje się w kręgu zainteresowania oraz uzdolnień ucznia.

Prowadząc zajęcia należy uczniom zdolnym zapewnić dostęp do wielu różnorodnych środków dydaktycznych, umożliwiających poznanie wielozmysłowe. Najbardziej korzystne jest umożliwienie kontaktu z naturalnymi obiektami, uczenie się przez doświadczanie. Dużą pomocą w odniesieniu do pracy ze starszymi uczniami zdolnymi jest Internet, gdzie mogą oni znaleźć różnorodne informacje, symulacje zjawisk fizycznych i doświadczeń chemicznych, a także wymieniać swoje uwagi i doświadczenia na forach dyskusyjnych. Nawiązanie kontaktu z osobami o podobnych zainteresowaniach i uzdolnieniach sprzyja budowaniu motywacji wewnętrznej i kształtuje poczucie wspólnoty z innymi ludźmi. Internet może być również środkiem promocji uczniów zdolnych i ich dokonań.

Rodzaje specjalistycznego wsparcia

– kto pomaga, jeżeli zachodzi konieczność

W przypadku uczniów zdolnych może okazać się koniecznym w sytuacjach stresogennych pomoc psychologa lub pedagoga, który pomoże uczniowi zracjonalizować stres związany np. z uczestnictwem w konkursach i złagodzi jego skutki. Będzie również pracował z rodzicami w celu wypracowania skutecznych sposobów wychowania i uniknięcia błędów wychowawczych związanych między innymi z nieadekwatnymi oczekiwaniami wobec dziecka.

Ponadto uczestnictwo ucznia zdolnego w konkursach wiąże się z koniecznością wyjazdów, wówczas dobrze jest, jeśli szkoła może zapewnić takiemu uczniowi opiekę nauczyciela oraz racjonalne rozwiązanie problemów wynikających z absencji ucznia w szkole. Przygotowanie do konkursów wiąże się z koniecznością intensywnej pracy indywidualnej, stąd szkoła powinna zapewnić uczniowi możliwość indywidualnych konsultacji, w razie potrzeby, również u specjalistów pozaszkolnych.

Należy również kształtować w środowisku nauczycieli pozytywny stosunek do uczestnictwa ucznia w konkursach. Niedopuszczalne jest karanie ucznia za nieobecności w czasie, gdy np. reprezentował szkołę w konkursach. Konieczny jest szacunek dla decyzji ucznia zdolnego w sprawie dziedzin, w których chce się rozwijać, niedopuszczalne jest szantażowanie ucznia obniżeniem oceny, jeśli nie będzie uczestniczył w dodatkowych zajęciach, które go nie interesują.

Ocena osiągnięć ucznia – diagnoza edukacyjna

Ocena osiągnięć ucznia powinna być dokonana dwuetapowo – w stosunku do podstawy programowej oraz w odniesieniu do założonych w PDW celów. Powinna być okazją do refleksji na temat rezultatów i sposobów ich osiągnięcia, a także możliwości działań zwiększających efektywność.

Ewaluacja programu

Dokumentacja ewaluacji:

- Arkusz obserwacji zachowania i postępów ucznia (rejestracja zmian i postępów);
- Ocena skuteczności podjętych działań pedagogicznych;
- Wnioski i propozycje działań na następny okres.

POZIOM PRAKTYCZNY

Realizacja PDW (Planu Działań Wspierających) w pracy z uczniem szczególnie uzdolnionym
Jak realizować PDW uwzględniając zasady pracy z uczniem szczególnie uzdolnionym?

Stwarzanie kreatywnych warunków uczenia się

Stwarzanie kreatywnych warunków uczenia się w odniesieniu do uczniów/dzieci zdolnych oznacza przede wszystkim organizację konkretnych jednostek dydaktycznych wokół aktualnych problemów, zaskakujących i kontrowersyjnych informacji, nieoczywistych zadań. Warunkami sprzyjającymi uczeniu się są wszelkiego rodzaju wycieczki, obserwacje zjawisk w ich naturalnym przebiegu, a w przypadku niemożności symulacji zjawisk takie warunki, w których uczeń może sam dotknąć, spróbować, powtórzyć działania tak, aby w końcu zrozumieć i konstruować wiedzę własną, operacyjną.

1. Nauczyciel stwarza uczniowi sposobność odkrycia zasady postępowania.
2. Uczeń opisuje tę zasadę.
3. Uczeń wskazuje sytuacje, w których może znaleźć ona zastosowanie, podaje korzyści z niej wynikające. Stosuje tę zasadę w zaaranżowanych sytuacjach.
4. Uczeń stosuje zasadę postępowania w praktyce, bez przymusu i nadzoru.

Kształtowanie motywacji do pracy

Uczeń zdolny interesuje się światem zewnętrznym, podejmowanie działań stymulujących w tym zakresie nie jest konieczne, chociaż bieżące wydarzenia, ciekawostki mogą być płaszczyzną wymiany wiedzy i partnerstwa z nauczycielem.

Warto uświadamiać uczniom szczególnie uzdolnionym potrzebę dobrej znajomości siebie i pokazać sposoby poznawania swoich mocnych i słabych stron. Może się to odbywać poprzez pytanie ucznia o: jego zainteresowania, plany, cechy pozytywne (poparte faktami lub opiniami) i jego trudności. Przydatne jest też uświa-

domienie uczniom, jakie warunki (czas, miejsce, sposób przekazu treści, rodzaje zadań, otoczenie) sprzyjają efektywności ich działań, a także refleksja nad tym, co im utrudnia. Należy podkreślić, iż to sam uczeń ma dochodzić do wniosków na temat własnej osoby i własnych doświadczeń. Na kolejnych etapach edukacyjnych warto pytać uczniów o plany życiowe, zawodowe oraz o to, jakie działania widzą jako konieczne, aby było możliwe osiągnięcie założonych celów. Niezbędne jest również pytanie ucznia o to, co jest dla niego ważne i pomoc w tworzeniu własnej hierarchii wartości, a także uświadamianie uczniowi, iż będzie on zmuszony dokonywać wielu wyborów.

Efektywności pracy sprzyja znajomość ogólnych zasad motywacji. Nauczyciel (pedagog) ukazuje uczniowi różnorodne modele motywacyjne, służące poznaniu własnego dominującego stylu motywacji. Poprzez zrozumienie mechanizmów, którymi kieruje się w czasie nauki i realizacji różnych zadań, uczeń świadomie stara się znaleźć własną drogę samooddziaływania i motywowania, staje się niezależny od manipulacji i opinii innych osób.

Nauczyciel pokazuje uczniowi wpływ czynników zewnętrznych, takich jak np. odżywianie, korzystanie ze środków wspomagających na uzyskiwane efekty. Pomaga uczniowi odkrywać preferowany styl uczenia się i działania, warunki sprzyjające uzyskiwaniu wysokich rezultatów oraz czynniki zniechęcające lub utrudniające osiągnięcie założonych zamiarów.

Uczeń uświadamia sobie potrzebę tworzenia własnego modelu funkcjonowania w szkole i świecie na podstawie przyjętych wartości i celów z uwzględnieniem własnych możliwości, ograniczeń i preferencji. Opracowuje własną strategię uczenia się, doskonali swój warsztat, organizuje i planuje kolejne etapy osiągnięć, wdraża je i kontroluje swoją efektywność.

Zwiększanie możliwości poznawania otoczenia

Funkcje poznawcze (obserwacja, uwaga, pamięć) ucznia szczególnie uzdolnionego są zazwyczaj znakomicie rozwinięte. Zdecydowana większość uczniów zdolnych sprawnie posługuje się językiem, potrafi korzystać z obserwacji bezpośredniej, ale również treści przekazywanych w postaci tekstu, schematów itp.

Warunkiem efektywnego poznawania otoczenia są procesy emocjonalne i motywacyjne. Stąd w przypadku uczniów uzdolnionych należy położyć nacisk na umiejętność rozumienia i kontrolowania własnych uczuć i dostrzegania przyczyn ich powstawania. Sprzyjają temu sytuacje ekspresyjne, autoobserwacja, autoanaliza.

Warto również kształtować ciekawość świata i motywację do uczenia się nie tylko treści uznawanych przez ucznia za interesujące.

O ile rozumowanie i działanie związane z własnymi uzdolnieniami są dla uczniów szczególnie uzdolnionych czymś oczywistym i stosunkowo łatwym, o tyle w innych dziedzi-

nach funkcje te mogą być zaburzone. Dlatego istotne jest wdrażanie uczniów do stosowania się do ogólnie przyjętych norm i reguł, przestrzegania praw. Ważne jest również rozszerzenie obszaru zainteresowań uczniów o sprawy społeczne (problemy innych osób), a także wskazanie, sytuacji w których cele społeczne (np. współpraca) są ważniejsze niż cele poznawcze. Jest to droga do kształtowania inteligencji emocjonalnej, która w wielu przypadkach, u osób szczególnie uzdolnionych, jest mało rozwinięta.

Poprawa umiejętności podejmowania decyzji przez ucznia i kształtowanie własnego systemu wartości

Wychowawca i pedagog w stosunku do dziecka i ucznia zdolnego powinni dokładać starań, aby pomóc mu dokonywać ważnych wyborów w sferze kształtowania systemu wartości. W pierwszej kolejności dotyczy to pożądaných cech osobowych. Ukazując dzieciom i młodzieży wzorce osobowe wychowawcy dają im szansę poznania wartościowych osób i ich drogi życiowej. Analiza postaw, cech i zachowań osób, które młodzi ludzie przyjmą jako autorytety, okaże się pomocna w wyborze własnej drogi życiowej, uświadomi również trudności, na jakie napotyka człowiek wybierający określony sposób postępowania. Zdolni są narażeni na pokusę dążenia do sukcesu nawet za cenę nieuczciwej rywalizacji. Trzeba więc wskazywać na znaczenie uczciwości, pracowitości i wytrwałości. Należy wyraźnie pokazać młodemu człowiekowi, że sukces jest często okupiony dużym wysiłkiem, rezygnacją z przyjemności, a czasem z koniecznością podporządkowania wykonywanej dziedzinie innych potrzeb i wartości. Bywa również, że nadmierne ambicje, dążenie do doskonałości zmuszają młodego człowieka do wysiłku ponad siłę, w tych sytuacjach tym bardziej istotna staje się umiejętność wyboru dziedziny, a także umiejętność właściwej organizacji odpoczynku i zachowania zdrowych proporcji między nauką i relaksem. Konieczne jest kształtowanie w uczniach poczucia więzi z rodziną, szkołą, społecznością lokalną, a także państwem. Należy więc kształtować w zdolnych osobach postawę patriotyczną, identyfikację z konkretną społecznością i swoimi korzeniami. Przyjęty system wartości będzie skutkował również wyborem określonej aktywności i dziedziny, w której młody człowiek będzie chciał się rozwijać. W rodzinach, w których dużą wagę przywiązuje się do wartości materialnych, młody zdolny często wybiera te dziedziny, które w przyszłej pracy zawodowej będą skutkowały osiągnięciem znacznych środków finansowych – niezależnie od uzdolnień. Aby kształtować właściwą motywację do uczenia się, warto wskazywać uczniom zdobywanie wiedzy i własny rozwój jako wartość i ważny obowiązek ucznia.

W przypadku ucznia zdolnego sposobnością do podejmowania decyzji, które pozwalają na wypracowanie własnego stylu pracy, będącego wynikiem poczucia sensowności działania, są

problemy otwarte, dywergencyjne, których w toku nauczania przed uczniem powinno się stać jak najwięcej. W tego typu zadaniach istotne jest nie tylko samo rozwiązanie, lecz również droga prowadząca do celu: dobór środków, selekcja treści, wybór najbardziej optymalnego rozwiązania, staranność, krytyczna ocena wykonania służąca samodoskonaleniu się. W przypadkach tego typu zadań nauczyciel nie powinien narzucać nic, ponad ukazanie celu, do którego uczeń dąży. Dzięki temu uczeń w trakcie pracy będzie musiał podejmować drobne decyzje, które zaważą na całym efekcie. Wybory te kształtują poczucie sensowności własnych działań i poczucie sprawstwa.

Rozwiązywanie zadań szkolnych przez ucznia ze świadomością etapów postępowania

Dziecko/uczeń zdolne/y, obserwując rozwiązywanie zadań szkolnych przez innych oraz dokonując własnych prób, uczy się identyfikować i nazywać czynności prowadzące do uzyskania pożądanego rezultatu. Ten sposób uczenia się jest lepszy niż zapoznawanie z gotowym algorytmem w celu zapamiętania i zastosowania. Algorytmizacji działań sprzyja włączenie ucznia w proces nauczania innych przez powierzenie im funkcji asystenta nauczyciela.

Świadome podejmowanie decyzji

Uczeń zdolny stawiany jest wielokrotnie w sytuacji w której musi podejmować decyzje. Wielokrotnie dostrzeżenie przez jego opiekunów lub nauczycieli określonego potencjału skutkuje zachętą lub zmuszeniem ucznia do podejmowania decyzji (lub podejmowania zadań), które wiążą się z jego zdolnościami. O ile w początkowym okresie te decyzje należą do opiekunów, rodziców i wymagają tylko biernego podporządkowania się ze strony ucznia, o tyle w późniejszych etapach edukacyjnych uczeń może w pełni świadomie zgodzić się lub odmówić realizacji stawianych przed nim zadań. Wydaje się, że w przypadku ucznia zdolnego, ważne jest kształtowanie postawy świadomej asertywności, wiążącej się z przeanalizowaniem konsekwencji podjęcia lub zaniechania działań – w obydwu przypadkach powinna być to decyzja ucznia poparta potwierdzeniem zrozumienia jej źródeł i konsekwencji.

Stopniowanie trudności

Zasada ta jest ważna przy nauczaniu wszystkich uczniów, przyspieszenie nauczania stosowane w odniesieniu do zdolnych nie może wiązać się z pominięciem jakiegokolwiek etapu rozwojowego.

Utrwalanie osiągnięć

Nauczyciel uświadamia uczniom, iż kolejne etapy ich rozwoju stanowią bazę ich przyszłych osiągnięć. Uwidaczniane w przedszkolu i etapie wczesnoszkolnym wszechstronne zainteresowania z wiekiem stają się bardziej ukierunkowane. Osiągnięcia będące udziałem uczniów w wieku starszym są wynikiem nie tylko rozwijanych zainteresowań, lecz także szerokiej wiedzy, zdobytych umiejętności oraz czasu poświęconego na wybraną dziedzinę.

Należy dodać, iż osiągnięcie wysokiego poziomu (związanego zwłaszcza z uzdolnieniami artystycznymi i sportowymi) wiąże się często z bardzo wczesnym rozpoczęciem treningów umiejętności (wiek przedszkolny i wczesnoszkolny).

Realizacja zajęć edukacyjnych w pracy z uczniem szczególnie uzdolnionym

Jak organizować i realizować zajęcia edukacyjne i działania wspierające ucznia na etapie przedszkolnym, szkoły podstawowej, gimnazjalnym i szkole ponadgimnazjalnej?

Zasady pracy z uczniem, przygotowanie miejsca pracy – zalecenia ogólne:

Podstawową zasadą, którą należy się kierować pracując z uczniem szczególnie uzdolnionym jest taka organizacja kształcenia, aby odpowiadała indywidualnym potrzebom poznawczym, społecznym i emocjonalnym ucznia. Wiąże się to z dostępem do różnorodnych źródeł wiedzy, odpowiednich dla ucznia metod i form nauczania. Należy dokładać starań, aby kształtować w uczniu świadomość przebiegu procesu uczenia się, system wartości i cechy osobowościowe związane z samokształceniem. Konieczne jest stwarzanie okazji do rozwoju emocjonalnego i społecznego.

Zalecenia dla poszczególnych etapów edukacyjnych:

Przedszkole

Indywidualizacja na etapie przedszkolnym wiąże się z wykształceniem w dziecku poczucia odrębności i niezależności, dlatego dostrzeganie i docenianie dziecka i jego pomysłów sprzyja wzrostowi samooceny i rozbudza jego motywację do różnorodnych działań.

Jednakże etap ten jest również szczególnie istotny dla wypracowania odpowiednich relacji społecznych nie tylko z osobami starszymi, ale również poczucia więzi z rówieśnikami, znajdowania i wypracowania wspólnych form zabawy i wdrożenia do tolerancji dla różnorodności.

Ponadto istotnym wydaje się, aby na tym etapie przyzwyczaić dzieci do aktywności kulturalnej (udział w przedstawieniach, koncertach, pokazach w miejscach innych niż przedszkole), co w przyszłości zaprocentuje większą wszechstronnością i nauczy znajdowania różnych miejsc samorealizacyjnych.

Przedszkole jest także miejscem sprzyjającym poznawaniu wartości książek i znajdowaniu innych miejsc, z których można czerpać wiedzę. Warto też na tym etapie wdroyć dzieci do staranności, dokładności, estetyki oraz kończenia raz zaczętego zadania.

Zaobserwowane u dzieci szczególne zainteresowania lub zamiłowanie do określonych aktywności (sportowych, muzycznych, językowych itp.) powinno zaprocentować wsparciem i umożliwieniem ich rozwijania.

Szkoła podstawowa

Od tego etapu konieczne jest wdrażanie dzieci do zrozumienia celów kształcenia. Należy ukazywać dzieciom różne obszary, w których nabywana wiedza i umiejętności są przydatne oraz kształtować w nich wewnętrzną motywację, poprzez utwierdzenie w przekonaniu, iż proces poznawczy i działanie są wartością samą w sobie. konieczne jest także wskazanie i stworzenie warunków do zrozumienia potrzeby rozwoju wszechstronnego, by uczeń nie skupiał się tylko na jednej, ulubionej dziedzinie, lecz posiadał umiejętności i doświadczenia związane ze wszystkimi dostępnymi dyscyplinami.

Dzięki sprawnościom związanym z czytaniem i pisanem możliwe jest wykorzystanie kart pracy, pozwalających na indywidualizację nauki, bez zaburzania integracji ucznia zdolnego z klasą.

W kolejnych klasach szkoły podstawowej należy również uczyć dzieci formułowania własnych celów, gdyż służy to uzyskiwaniu samodzielności.

Należy zwrócić uwagę na systemowość kształcenia związaną z porządkowaniem i wdrażaniem do łączenia nabywanej wiedzy z innymi dziedzinami, do budowania i ukazywania logicznych systemów

To również odpowiedni moment na poznanie różnych technik szybkiego uczenia, pozwalających zrozumieć proces poznawania i zapamiętywania oraz zwiększających motywację do uczenia się i pokonywania określonych barier poznawczych.

Ważne w tym etapie jest także tworzenie sytuacji sprzyjających rozwojowi umiejętności interpersonalnych, społecznych, integracji z grupą rówieśniczą, dostrzegania potrzeb społecznych, empatii, uczenie otwartości na inność, lecz także wzmacnianie poczucia własnej wartości, zachęcenie do dostrzegania efektywności własnego działania, dostrzeganie i branie udziału w życiu kulturalno-społecznym.

Gimnazjum

Etap gimnazjalny to moment związany z kształtowaniem światopoglądu, budowaniem niezależności, konfrontowaniem autorytetów i buntem skierowanym na wszystko, co nie spełnia oczekiwań ucznia.

Dla uczniów zdolnych jest to czas, w którym szczególnie należy zadbać o pozytywne relacje społeczne, wspierające, a nie wykluczające ze względu na zdolności.

Konieczne jest zapewnienie środków technicznych związanych z uzdolnieniami specjalnymi, docenienie i wskazanie sensowności dalszego wszechstronnego rozwoju. Warto pokazywać uczniom różne techniki, pozwalające im na optymalizację ich działań tak, by znajdowali w nauce przyjemność.

Szkoła ponadgimnazjalna

Na tym etapie konieczne jest zapewnienie specjalistycznego prowadzenia zajęć przez ekspertów danej dziedziny i umożliwienie udziału w projektach naukowych i zajęciach akademickich.

Zasady oceniania

Należy przypomnieć, iż uczeń zdolny podlega tym samym przepisom, co inni uczniowie, dlatego klasyfikacja, promocja i ocenianie oraz udział w egzaminach jest spójny i jednakowy dla całej klasy.

Jednak wśród ocen dokonywanych na bieżąco, w trakcie lekcji, powinno dominować ocenianie opisowe, umożliwiające zrozumienie i korektę popełnionych w trakcie pracy i w wyniku końcowym błędów lub niedociągnięć. Ważne, by przed uczniem zdolnym stawiane były wyzwania na miarę jego możliwości, by przygotowanie i realizacja wymaganych zadań pozwalały mu na rozwój i przekraczanie własnych granic. Ograniczanie wymagań do minimum programowego zaniża potencjalne możliwości ucznia zdolnego. Generalnie należy oceniać nie tylko osiągnięcia, lecz także metody i organizację pracy, zaangażowanie, wkład własny, oryginalność rozwiązań, staranność, dopracowanie szczegółów, współpracę w grupie. Warto, by uczeń był aktywnym uczestnikiem kształtowania standardów oceny, by rozumiał ich sens i potrafił w przyszłości dokonać krytycznej samooceny.

Konieczne jest zaniechanie w stosunku do ucznia zdolnego manipulacji ocenami (nagrodami i karami), gdyż takie działanie zmniejsza motywację wewnętrzną i uniemożliwia znalezienie własnej drogi samodoskonalenia.

Oceny mają służyć nauce, doskonaleniu, sprawdzeniu stopnia osiągnięcia celu. Stąd konieczne, by w miarę możliwości były to oceny jak najbardziej obiektywne – oceny niższe

mają również swoją wartość – zarówno informacyjną, jak i kształtującą osobowość. Uczeń zdolny powinien mieć możliwość przeżycia niepowodzeń i porażek, które stanowią część życia każdego człowieka. Jednocześnie w trakcie dyskusji lub rozwiązywania problemów otwartych, dywergencyjnych, konieczne jest zaniechanie negatywnego oceniania wypowiedzi uczniów; wprowadzanie takich metod i technik, w których obowiązuje odroczone ocena.

Powyższe uwagi dotyczą wszystkich etapów kształcenia.

Cele edukacyjno-terapeutyczne lub edukacyjne pracy z uczniem zdolnym

Do najważniejszych celów edukacyjnych w pracy z uczniem zdolnym należą:

- wszechstronny rozwój ucznia,
- rozwój wyobraźni twórczej i myślenia dywergencyjnego,
- kształtowanie pamięci i wdrażanie do stosowania efektywnych technik uczenia się,
- wdrażanie do procesu samokształceniowego,
- nauka stawiania, realizowania i oceniania własnych celów edukacyjnych,
- wdrażanie do systematyczności i samodzielności,
- nauka obiektywnej samooceny osiągnięć, zwiększenie samoświadomości i procesów motywacyjno-poznawczych,
- rozwój społeczno-emocjonalny, w tym w szczególności integracja z grupą rówieśniczą,
- nauczenie radzenia sobie z oceną innych i z niepowodzeniami,
- kształtowanie umiejętności językowych, niezbędnych do dalszego rozwoju uzdolnień.

Procedury (metody, formy, środki), jakie może stosować nauczyciel w zakresie usprawniania komunikacji z uczniem oraz uczniów między sobą (normalizacji kontaktów).

Metody

Głównymi metodami, które warto stosować w pracy z uczniem szczególnie zdolnym, są:

- metody aktywizujące, zachęcające do dostrzegania i rozwiązywania problemów i podejmowania własnych działań samokształcących. Należą do nich:
  - metody poszukujące: metoda problemowa i jej odmiany; problemy otwarte i zamknięte, problemy typu „odkryć” i „wynaleźć”, problemy intelektualne i społeczno-moralne oraz problemy teoretyczne i praktyczne;
  - metody heurystyczne, np.: burza mózgów czy synektyka;
  - metody rozwijające myślenie konwergencyjne, uczące myślenia algorytmicznego, dyscypliny, dokładności i systematyczności,
  - techniki szybkiego uczenia, np. szybkiego czytania i mnemotechniki,

- metody rozwijające umiejętności komunikacyjno-społeczne:
  - metody praktyczne, np. metoda projektów, metody zadaniowe, metody integracyjne i uczące współpracy, gry dydaktyczne;
  - dyskusje uczące doboru trafnych argumentów oraz szacunku dla innych osób
  - trening twórczości integrujący w sobie wiele różnorodnych metod heurystycznych
- metody umożliwiające ekspresję ucznia w wybranych przez siebie dziedzinach oraz gwarantujące poznanie i zrozumienie osób wybitnych i ich dokonań; metody te kształtują system wartości, poczucie estetyki oraz umożliwiają znalezienie inspiracji i mistrzów:
  - metody waloryzacyjne, eksponujące zarówno ekspresyjne, (np. inscenizacje, symulacje, drama, metody wykorzystujące środki plastyczne lub muzyczne, itp.) jak i impresyjne, (np. udział w przedstawieniach, wystawach, spotkaniach z pisarzami, muzykami itp.);
- metody ewaluacyjne, które pozwalają na dokonywanie samooceny podejmowanych i zrealizowanych zadań, konstruktywną ocenę działań innych osób oraz przyjmowanie oceny od innych osób, w szczególności rówieśników.

Formy organizacyjne podczas konkretnych zajęć

- Podczas pracy z uczniami uzdolnionymi szczególnie zalecana jest praca grupowa, w której uczeń tworzy więzi społeczne. Pracując w grupach jednorodnych pod względem zdolności uczniowie dzielą się wiedzą i doświadczeniami z uczniami o podobnych możliwościach, natomiast w grupach o zróżnicowanym poziomie uczniowie uczą się wspierać innych, pokonywać nieśmiałość, przekazywać w sposób zrozumiały posiadaną wiedzę; zalecane jest także stosowanie losowego doboru grupy, aby poprzez realizowanie wspólnych celów możliwa była integracja osób o zróżnicowanym potencjale intelektualnym i społecznym.
- Praca indywidualna (jednostkowa zróżnicowana) podczas zajęć realizowana z pomocą kart pracy pozwala na dostosowanie treści i wymagań do możliwości i zainteresowań ucznia.
- Zaleca się ograniczenie pracy zbiorowej, podczas której uczniowie szczególnie uzdolnieni nudzą się.

Formy organizacyjne w systemie kształcenia

Oprócz pracy w systemie klasowo-lekcyjnym warto zapewnić uczniowi możliwość uczestnictwa w: zajęciach pozalekcyjnych w szkole – koła zainteresowań, warsztaty przedmiotowe

w klubach naukowych; zajęciach pozaszkolnych, np. zajęcia w domach kultury, na wyższych uczelniach, warsztaty organizowane przez pasjonatów jakiejś dziedziny; w konkursach, turniejach i olimpiadach, projektach tematycznych oraz obozach wakacyjnych (umożliwienie uczniom zdolnym konfrontacji własnej wiedzy).

Środki

Zalecane są zarówno środki naturalne, jak i techniczne. Do przykładowych środków technicznych należą: książki, gazety, czasopisma, filmy, obrazy, zdjęcia, prezentacje, gry i symulacje itp. Przykładowe środki naturalne: okazy, zwierzęta, rośliny, pomniki przyrody itp.

Pomoce techniczne i środki dydaktyczne, z jakich mogą korzystać nauczyciele i uczniowie szczególnie uzdolnieni
---

Z jakich pomocy technicznych i środków dydaktycznych mogą korzystać nauczyciele i uczniowie szczególnie uzdolnieni?

Bogactwo i różnorodność środków dydaktycznych uatrakcyjnia naukę (zapobiega znudzeniu i znużeniu) oraz pozwala głębiej poznać przekazywane treści. W wielu przypadkach atrakcyjnym środkiem dydaktycznym jest komputer, jednak należy przy jego stosowaniu mieć świadomość, że jego rolą jest wzbogacanie procesu dydaktycznego, a nie realizowanie przy jego pomocy wszystkich założonych celów.

Etap przedszkolny i wczesnoszkolny

Dla młodszych dzieci korzystniejsze jest stosowanie naturalnych środków dydaktycznych, takich które dzieci mogą dotknąć, usłyszeć, zobaczyć. Symulacje komputerowe są na tym etapie nieodpowiednie, gdyż zniekształcą proces poznawczy. Proponuje się za to korzystanie z odtwarzaczy CD, DVD (płyty muzyczne, filmy edukacyjne, bajki) ułatwiających i rozbudzających zainteresowanie muzyką, ruchem, językiem ojczystym i językami obcymi.

Starsze klasy szkoły podstawowej, gimnazjum, szkoła ponadgimnazjalna

Dla uczniów starszych, w przypadkach, gdy nie jest możliwy dostęp do określonych zjawisk bezpośrednio, wprowadzenie komputera wraz z odpowiednim oprogramowaniem wydaje się być działaniem niezbędnym. Wskazane jest wykorzystanie płyt muzycznych, filmów i komputerowych programów edukacyjnych, audycji radiowych oraz dostęp do tablicy multimedialnej. Zaleca się też naukę obsługi komputera z oprogramowaniem użytkowym.

Urządzenia te będą miały zastosowanie zarówno podczas oglądania (poznawania dokonań innych), wykonywania własnych prac, jak i ich prezentacji na forum grupy. W gimnazjum i szkole ponadgimnazjalnej zaleca się również naukę języków programowania.

W ramach pomocy technicznych w klasach starszych szkoły podstawowej i wyżej wskazane są wszelkie środki masowego przekazu, w tym Internet – uczące krytycznego doboru dostępnych informacji, rozpoznawania mechanizmów manipulacji i analizy treści tekstowo-wizualnych. Internet może być również narzędziem poszukiwania informacji dotyczących rozwoju zainteresowań i promocji osiągnięć zdolnych.

Znaczenie i sens rozwiązań proponowanych w modelu pracy z uczniem szczególnie uzdolnionym

Na koniec koniecznym jest stwierdzenie, że towarzyszenie uczniowi szczególnie uzdolnionemu w jego rozwoju nie jest czymś nowym. Rodzice i nauczyciele widząc zainteresowania dzieci zawsze starali się wyjść naprzeciw ich indywidualnym potrzebom. Niezależnie od tego, czy w sposób oficjalny (np. tworzenie klubów naukowych, szkolnych kół zainteresowań, olimpiad, fundacji, wystąpienia o ITN lub IPN itp.) czy całkowicie nieformalny – przez serdeczną obecność i opiekę wspomagali rozwój pasji i kompetencji, a także rozwój osobowy młodego zdolnego. Nauczyciele niemal zawsze tworzyli programy zajęć dodatkowych, rozkłady materiału porządkujące podejmowane przez nich działania. Bywało jednak, że przepływ informacji między nauczycielem prowadzącym ucznia zdolnego, gronem pedagogicznym, dyrekcją i organami prowadzącymi szkołę był niewystarczający.

Wprowadzane rozwiązania prawne skutkujące w odniesieniu do uczniów szczególnie uzdolnionych tworzeniem Karty Indywidualnych Potrzeb Ucznia oraz Planu Działań Wspierających mają zaowocować lepszym przepływem informacji o potrzebach uczniów i szkoły, a także bardziej skuteczną pomocą tym, którzy zajmują się rozwijaniem dziecięcych uzdolnień. Propozycje te nie zastępują możliwości ubiegania się o indywidualny program, czy tok nauczania i nie ograniczają dostępu do pełnej diagnozy psychologicznej tych uczniów, dla których wcześniejsze rozwiązania były korzystne, nie zwalniają także nauczycieli z obowiązku indywidualizacji nauczania w czasie lekcji. Są jednak swego rodzaju nową ofertą dla nauczycieli, którzy chcą (według uproszczonej procedury – bez udziału poradni) rozwijać indywidualne potrzeby swoich szczególnie uzdolnionych uczniów i pozyskiwać środki na dodatkowe zajęcia.

LITERATURA:

- Dyrda, B. (2000). *Syndrom Nieadekwatnych Osiągnięć*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls“.
- Eby J.W., Smutny, J.F. (1998). *Jak kształcić uzdolnienia dzieci i młodzieży*. Warszawa: WSiP.
- Matczak, A. (1994). *Diagnoza intelektu*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Niemierko, B. (2002). *Ocenianie szkolne bez tajemnic*. Warszawa: WSiP.
- Karwowski, M. (red.) (2009). *Identyfikacja potencjału twórczego, Teoria. Metodologia. Diagnostyka*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Nęcka, E. (2003). *Inteligencja. Geneza, Struktura, Funkcje*. Gdańsk: GWP.
- Nęcka, E. (2003). *Psychologia twórczości*. Gdańsk: GWP.
- Paitner, F. (1993). *Kim są wybitni?*. Warszawa: WSiP.
- Partyka, M. (red.) (2000). *Modele opieki nad dzieckiem zdolnym*. Warszawa: CMPP-P MEN.
- Partyka, M. (1999). *Zdolni, utalentowani, twórczy*. Warszawa: CMPP-P MEN.
- Przybylska, I. (2007). *Inteligencja emocjonalna a uzdolnienia twórcze i funkcjonowanie szkole młodzieży*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Rimm, S.B. (1994). *Bariery szkolnej kariery. Dlaczego dzieci zdolne mają słabe stopnie?*. Warszawa: WSiP.
- Turska, D. (2006). *Skuteczność ucznia. Od czego zależy udana realizacja wymogów edukacyjnych?*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Raport EURIDICE (2008) *Wspieranie rozwoju uczniów zdolnych: specjalne rozwiązania stosowane w szkołach w Europie*, <http://www.eurydice.org.pl/files/zdolny.pdf>, data przejrzenia 31.08.2010

13. MODEL PRACY Z UCZNIEM Z CHOROBA PRZEWLEKŁĄ

mgr Agnieszka Gąstoł

POZIOM DIAGNOSTYCZNY

Charakterystyka ucznia z chorobą przewlekłą
Jakie są uwarunkowania psychofizyczne funkcjonowania ucznia z chorobą przewlekłą?

Choroba przewlekła to zaburzenie trwałe, spowodowane przez nieodwracalne zmiany patologiczne, wymagające specjalistycznego postępowania rehabilitacyjnego i długotrwałego leczenia, nadzoru, obserwacji oraz opieki. Choroba przewlekła może utrzymywać się latami oraz zmieniać swoje nasilenie w miarę upływu czasu.

***

Do najczęściej występujących u dzieci chorób przewlekłych, zgodnie z wynikami badań Instytutu Matki i Dziecka w Warszawie, zaliczyć można:

- choroby układu nerwowego (w tym padaczka);
- choroby reumatyczne;
- choroby wydzielnictwa wewnętrznego (w tym cukrzyca);
- i inne, w tym m.in.:
  - choroby układu krążenia (skazy krwotoczne, choroby hemofiliczne, wady serca),
  - choroby układu oddechowego (w tym astma, mukowiscydoza, gruźlica, rozstrzenie oskrzeli i alergie),
  - choroby jamy nosowo-gardłowej i uszu (zapalenia uszu i zatok),
  - choroby układu moczowego (np. nerczyca),
  - choroby związane z nieprawidłową przemianą materii i niewłaściwym sposobem odżywiania (w tym otyłość),
  - choroby układu kostno-stawowego,
  - wady genetyczne oraz nowotwory.

***

Każda choroba przewlekła prowadzi do specyficznych zmian w budowie anatomicznej i funkcjonowaniu narządu lub układu wewnętrznego, którego dotyczy, równocześnie wpływając niekorzystnie na ogólny rozwój fizyczny dziecka, powodując zaburzenia wzrostu, wagi, prowadząc do zniekształceń oraz deformacji ciała, a także zmian w strukturze innych narzą-

dów wewnętrznych. Ponadto dzieci te, podobnie jak dzieci z niepełnosprawnością, mają wiele problemów psychoemocjonalnych i przystosowawczych, które mogą dotyczyć: rozwoju umysłowego, fizycznego, kształtowania się osobowości, pozytywnych oraz negatywnych zmian w zachowaniu czy interakcji społecznych.

***

Stan zdrowia dziecka przewlekle chorego wpływa na organizację jego wychowania i nauczania. Należy pamiętać, że choroba przewlekła stanowi dla dziecka źródło frustracji i deprivacji potrzeb na skutek częstych hospitalizacji, w czasie których dziecko pozbawione jest kontaktu z rodziną i nie może uczestniczyć w pełni w jej życiu, wywiązywać się z obowiązków czy bawić się. Długotrwała deprivacja może przyczynić się do powstania zaburzeń w sprawności umysłowej, jak również doprowadzić do poważnych zaburzeń psychicznych, w tym depresji, czy występowania halucynacji lub urojeń.

W przebiegu wielu chorób u dziecka pojawia się okresowe obniżenie sprawności intelektualnej, pogorszenie samopoczucia, rozdrażnienie, apatia połączona ze spadkiem aktywności. W tym czasie dziecko nie jest w stanie korzystnie funkcjonować w szkole, uczestniczyć w zabawach czy też podołać obowiązkom domowym.

Podobnie ujemne konsekwencje choroby przewlekłej wiążą się ze stosowaniem farmakoterapii oraz licznymi zabiegami chirurgicznymi i bolesną rehabilitacją. To sprawia, że choroba stanowi dla wielu dzieci i młodzieży źródło lęku spowodowanego utratą poczucia bezpieczeństwa, brakiem akceptacji otoczenia czy odtrąceniem przez innych.

Jeśli chorobie przewlekłej towarzyszą zaburzenia rozwoju intelektualnego czy regulacji emocji, należy mieć na uwadze wiążące się z tym trudności.

Warto również zdać sobie sprawę z faktu, że ograniczenie sprawności może przynieść dziecku i jego otoczeniu skutki zarówno krótko-, jak i długofalowe, pośrednie i bezpośrednie.

Dzieci z chorobą przewlekłą, tak jak inne dzieci z dysfunkcjami, doświadczają bólu i cierpienia nie tylko spowodowanego samą chorobą i jej leczeniem, ale również częstym odtrąceniem przez środowisko, to najbliższe – rówieśnicze bądź to dalsze – społeczne. Dzieci te doświadczają swojej *inności*, mają poczucie *odmienności* w stosunku do innych, bardzo często z uwagi na rzadki z nimi kontakt. Ani zdrowi rówieśnicy nie mają okazji do przyzwyczajenia się do dziecka przewlekle chorego, ani ono do nich. Dzieje się tak również dlatego, że ograniczenia w planie dnia (wynikające ze sposobu leczenia i rehabilitacji) skutecznie uniemożliwiają mu doskonalenie umiejętności społecznych poprzez nawiązywanie nowych znajomości i kontaktów.

Wystąpienie niepełnosprawności (z punktu widzenia skutków pośrednich) w perspektywie krótkofalowej, to nic innego jak zakłócenie realizacji zadań rozwojowych typowych dla danego wieku, a więc po prostu zakłócenie procesu rozwoju. To wiąże się z ryzykiem *wypadnięcia* dziecka ze swojej grupy wiekowej, jako grupy odniesienia dla wszelkich porównań społecznych. Tutaj zaczyna pojawiać się ogromne ryzyko spostrzegania siebie jako osoby *tylko chorej*, co powoduje obniżenie samooceny, rozwinięcie się poczucia bezradności, niekiedy hipochondrii, a także lęku przed podejmowaniem aktywności oraz niepowodzeniem.

W perspektywie długofalowej, wraz z pogarszaniem się funkcjonowania w obszarze choroby, rozpoczyna się pogarszanie funkcjonowania w sferach z nią niezwiązanych, a co za tym idzie postępująca izolacja od rówieśników, której motywem może być lęk przed brakiem akceptacji i odrzuceniem. Wśród skutków pośrednich mamy już do czynienia z zaburzeniami w procesie kształtowania własnej tożsamości, powstanie syndromu wyuczonej bezradności, ukształtowania się postawy roszczeniowej oraz lęku przed usamodzielnieniem.

Jeżeli więc dziecko oraz cała jego rodzina jako system nie uzyskają w pierwszym okresie radzenia sobie z chorobą właściwego i adekwatnego do potrzeb wsparcia, prawdopodobieństwo wystąpienia skutków długofalowych zwiększy się, prowadząc z czasem do ich utrwalenia skutecznie ograniczając możliwości późniejszej pomocy.

Wyznaczniki procesu edukacyjnego w odniesieniu do ucznia z chorobą przewlekłą
Jaką podstawę programową realizują uczniowie, jakich trudności z nabywaniem wiadomości i umiejętności mogą doświadczać, jak powinien pracować nauczyciel z uczniem z chorobą przewlekłą?

Dziecko z chorobą przewlekłą może realizować obowiązek szkolny lub obowiązek nauki w szkołach ogólnodostępnych, w szkołach specjalnych organizowanych w szpitalach, sanatoriach, uzdrowiskach lub w formie indywidualnego nauczania (w przypadku, gdy jego stan zdrowia uniemożliwia lub znacznie utrudnia uczęszczanie do szkoły).

Warto pamiętać, że dzieci z chorobą przewlekłą nieco później mogą osiągnąć dojrzałość szkolną, dlatego też przyjęło się uważać, że część treści *Podstawy programowej wychowania przedszkolnego* może być uznana za zrealizowaną w sytuacji, kiedy dziecko z chorobą przewlekłą spełnia wymagania z pomocą nauczyciela. Jeżeli więc dziecko z chorobą przewlekłą, na skutek np. ograniczeń psychoruchowych, nie jest w stanie zrealizować samodzielnie

określonych wymagań, możemy uznać je za zrealizowane poprzez ocenę w kategoriach: „rozumie”, „zna”, „wie”. Szkoła i poszczególni nauczyciele podejmują działania mające na celu zindywidualizowane wspomaganie rozwoju każdego ucznia, stosownie do jego potrzeb i możliwości. Uczniom z odchyleniami lub zaburzeniami rozwojowymi nauczanie dostosowuje się ponadto do ich możliwości psychofizycznych oraz tempa uczenia się.

Podstawa programowa

Uczniowie z chorobami przewlekłymi realizują *Podstawę programową kształcenia ogólnego*. Należy tutaj zwrócić szczególną uwagę na następujące problemy u dzieci z chorobą przewlekłą, które w okresie szkoły podstawowej, gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalnej mogą zaostrzyć się lub wykształcić się na skutek specyficznych doświadczeń, m.in.: słabą koncentrację uwagi, dysharmonię rozwoju, nadpobudliwość, męczliwość, bierność, zachowania agresywne i buntownicze, niską lub zbyt wysoką (i przez to nieadekwatną) samoocenę, trudności w relacjach społecznych, zaburzenia komunikacyjne, obniżenie nastroju czy występowanie lęków o własne zdrowie i przyszłość.

Dzieci, u których nie rozwinęła się mowa, mogą mieć duże problemy w opanowaniu umiejętności czytania i pisania. W szczególności dotyczy to dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym, z współwystępującymi deficytami w zakresie rozwoju intelektualnego lub w obszarze percepcji zmysłowej. Wówczas zadaniem nauczyciela będzie znalezienie metody umożliwiającej pełną komunikację z uczniem (np. metody globalne). Jest to istotne szczególnie u dzieci z problemami ruchowymi w obrębie aparatu artykulacyjnego, fonacyjnego oraz oddechowego.

Program nauczania

Nauczyciel jest obowiązany, na podstawie opinii publicznej poradni psychologiczno-pedagogicznej, w tym publicznej poradni specjalistycznej, dostosować wymagania edukacyjne (niezbędne do uzyskania poszczególnych śródrocznych i rocznych (semestralnych) ocen klasyfikacyjnych z obowiązkowych i dodatkowych zajęć edukacyjnych, wynikających z realizowanego przez siebie programu nauczania) do indywidualnych potrzeb psychofizycznych i edukacyjnych ucznia, u którego stwierdzono zaburzenia i odchylenia rozwojowe, uniemożliwiające sprostanie tym wymaganiom.

Dla uczniów z chorobą przewlekłą jest opracowywany Plan Działań Wspierających.

W procesie edukacji ucznia z chorobą przewlekłą należy uwzględnić konieczność realizacji różnych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej.

Często uczniowie z chorobami przewlekłymi nie wymagają specjalnych dostosowań w zakresie metod i środków kształcenia, chyba że chorobie przewlekłej towarzyszą dodatkowe dysfunkcje, na przykład w obrębie rozwoju intelektualnego lub narządów zmysłów. Jedynie w zakresie form kształcenia istotne jest podkreślenie roli pracy grupowej jako środka włączającego dziecko z trudnościami rozwojowymi do naturalnego i pełnego funkcjonowania grupy. Taki rodzaj pracy może przynieść dziecku przewlekle choremu więcej satysfakcji, a to w szczególności z uwagi na zawarty w niej element współżycia społecznego i komunikacji międzyosobowej.

Ocenianie

Zasady oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów reguluje rozporządzenie MEN z dnia 30 kwietnia 2007 r. w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych (DzU z 2007 r., Nr 83, poz. 562 z późn. zm.) które nakłada na nauczycieli obowiązek uwzględniania podczas oceniania ucznia wpływu zaburzeń rozwojowych na jego naukę i zachowanie.

Ocena ucznia powinna pełnić funkcje: motywacyjną, wspierającą oraz informacyjną.

Ocena w wymiarze m o t y w a c y j n y m powinna być:

- pozytywna, czyli podkreślająca umiejętności dziecka oraz wszelki włożony w pracę wysiłek;
- jawna i jasna, czyli w postaci komentarza ustnego lub pisemnego połączonego z pełnym wyjaśnieniem kryteriów oceny;
- rozstrzygana zawsze na korzyść ucznia w sytuacji niejednoznacznej kryterialnie;
- uwzględniająca potrzeby ucznia, czyli odpowiadająca jego aspiracjom, służąca realizacji zasady podmiotowości ucznia. Aby ten warunek mógł być spełniony, warto zapytać uczniów: *Jak im się wydaje, że wypadną?*, *Jak dobrze są przygotowani z tematyki obejmującej sprawdzian?* itp., a następnie, po wykonanym sprawdzianie, porównać wynik z wcześniejszymi założeniami ze strony ucznia i nauczyciela.

Ocena w wymiarze w s p i e r a j ą c y m powinna być:

- uwzględniająca postępy, a nie wyłącznie efekty;
- indywidualna, czyli ukierunkowana na każdego ucznia osobno;
- biorąca pod uwagę wyjątkowe i specyficzne cechy każdego ucznia włącznie z jego zainteresowaniami, ograniczeniami oraz właściwym jemu tempem pracy;

- odwołująca się do podstawy programowej, a nie stosowanego przez nauczyciela programu nauczania.

Ocena w wymiarze informacyjnym powinna:

- dostarczać uczniowi informacji na temat czynionych przez niego postępów w nauce;
- wskazywać rodzicom ucznia jego osiągnięcia na poszczególnych etapach procesu edukacji;
- stanowić dla innych nauczycieli punkt odniesienia co do rzeczywistych możliwości ucznia w danym zakresie programowym.

Ocenie ucznia z chorobą przewlekłą (w zależności od możliwości ucznia) podlegają:

- sprawdziany pisemne (lub ustne w zależności od możliwości ruchowych ucznia) opracowywane przez nauczyciela wspomagającego;
- odpowiedzi ustne obejmujące omówiony dotychczasowo materiał;
- prace wykonywane w domu;
- praca w przydzielonych grupach na zajęciach;
- aktywność indywidualną podczas zajęć;
- przygotowanie własne do zajęć;
- umiejętność logicznego myślenia wyrażająca się w korzystaniu ze spiralnego układu treści edukacyjnych.

O warunkach przeprowadzanej oceny poinformowani powinni zostać zarówno uczniowie przewlekle chorzy, jak i ich rodzice (prawni opiekunowie) na początku roku szkolnego.

Prace pisemne z języka polskiego oceniane są głównie pod kątem poprawności stylistycznej i gramatycznej, podczas gdy błędy ortograficzne, pomimo zaznaczenia, nie muszą mieć istotnego wpływu na pracę. Prace z przedmiotów innych niż język polski oceniane są pod kątem zawartych w nich treści, a błędy ortograficzne i gramatyczne nie muszą mieć w tym przypadku wpływu na ocenę. Jednakże ocena pracy pisemnej powinna zawierać krótkie uzasadnienie oceny oraz wskazówki do poprawy. Czas pisania sprawdzianów dla dziecka z chorobą przewlekłą wydłużany jest odpowiednio do jego potrzeb psychofizycznych.

Uczeń ma prawo odpowiadać ustnie, jeśli wolne tempo pisania uniemożliwia mu płynne zrealizowanie zadań podczas sprawdzianu. Uczeń może wówczas odpowiedzieć na zakończenie lekcji lub ustalić z nauczycielem inny możliwy termin odpowiedzi.

Zgodnie z komunikatem Dyrektora Centralnej Komisji Egzaminacyjnej z dnia 31 marca 2010 r. w sprawie sposobu dostosowania warunków i formy przeprowadzania sprawdzianu egzaminu gimnazjalnego do potrzeb uczniów (słuchaczy) ze specjalnymi potrzebami edukacyj-

nymi od roku szkolnego 2010/2011 uczniowie posiadający orzeczenie o potrzebie nauczania indywidualnego, uczniowie chorzy na podstawie zaświadczenia o stanie zdrowia wydanego przez lekarza mogą przystąpić do sprawdzianu i egzaminów zewnętrznych w warunkach dostosowanych do ich możliwości psychofizycznych oraz potrzeb edukacyjnych. Dostosowanie form i warunków przeprowadzenia egzaminów i sprawdzianu leży w gestii dyrektora szkoły.

W przypadku uczniów z przewlekłymi chorobami somatycznymi (na podstawie zaświadczenia o stanie zdrowia wydanego przez lekarza lub orzeczenia o potrzebie indywidualnego nauczania) dopuszczalne są następujące sposoby dostosowania warunków i form przeprowadzania sprawdzianu w szóstej klasie szkoły podstawowej i egzaminu w trzeciej klasie gimnazjum:

- dostosowanie warunków organizacyjnych zgodnie z zaleceniami lekarza;
- korzystanie z zaleconego przez lekarza sprzętu medycznego i leków;
- przedłużanie czasu sprawdzianu nie więcej niż o 30 minut, części humanistycznej i matematyczno-przyrodniczej egzaminu gimnazjalnego nie więcej niż o 60 minut (każda część), części egzaminu z języka obcego nowożytnego nie więcej niż o 45 minut;
- przystąpienie do sprawdzianu lub egzaminu gimnazjalnego w oddzielnej sali (możliwe tylko wtedy, gdy uczeń korzysta z przedłużenia czasu).

W przypadku uczniów czasowo chorych (na podstawie zaświadczenia o stanie zdrowia wydanego przez lekarza) dopuszczalne są następujące sposoby dostosowania warunków i form przeprowadzania sprawdzianu w szóstej klasie szkoły podstawowej i egzaminu w trzeciej klasie gimnazjum:

- dostosowanie warunków organizacyjnych zgodnie z zaleceniami lekarza;
- korzystanie z zaleconego przez lekarza sprzętu medycznego i leków.

W przypadku, gdy uczeń korzysta z pomocy nauczyciela, który zapisuje odpowiedzi ucznia, przebieg sprawdzianu lub egzaminu gimnazjalnego musi być utrwalony na nośniku zapisu elektronicznego. W przypadku, gdy do przystąpienia do sprawdzianu lub egzaminu gimnazjalnego w oddzielnej sali uprawniony jest więcej niż jeden uczeń w danej szkole, a uprawnienie to nie jest związane z korzystaniem z pomocy nauczyciela, możliwe jest przeprowadzenie sprawdzianu lub egzaminu dla wszystkich tych uczniów w jednej sali, z wyjątkiem sytuacji, w której dostosowanie dotyczy zdających część trzecią egzaminu z różnych języków obcych.

Możliwe sposoby dostosowania warunków i formy przeprowadzenia egzaminu maturalnego, zgodnie z komunikatem dyrektora Centralnej Komisji Egzaminacyjnej z dnia 30 kwietnia

2010 roku w sprawie sposobów dostosowania warunków i formy przeprowadzania egzaminu maturalnego od roku 2011 do potrzeb absolwentów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, w kwestiach ogólnych zachowują brzmienie jak powyżej, z tą jednak zmianą, że uczeń, który zamierza skorzystać z prawa zdawania egzaminu w warunkach i formie dostosowanych do dysfunkcji, składa wniosek o odpowiednie dostosowanie dyrektorowi szkoły – przewodniczącemu Zespołu egzaminacyjnego w danej szkole. Do wniosku dołącza dokumentację, która uzasadnia dostosowanie (np. opinię poradni psychologiczno-pedagogicznej, orzeczenie o potrzebie indywidualnego nauczania, zaświadczenie lekarskie o stanie zdrowia).

Dopuszczalne sposoby dostosowania warunków przeprowadzenia egzaminu maturalnego dla osób z chorobami przewlekłymi (na podstawie orzeczenia o potrzebie indywidualnego nauczania lub zaświadczenia o stanie zdrowia wydanego przez lekarza):

1. W części ustnej:
  - przedłużenie czasu o przerwy o łącznym czasie nie przekraczającym 15 minut;
  - stosowanie warunków zdawania egzaminu do specyfiki choroby;
  - korzystanie ze sprzętu medycznego i z leków koniecznych ze względu na chorobę.
2. W części pisemnej:
  - przedłużenie czasu przeprowadzania egzaminu w wymiarze uzgodnionym z okręgową komisją egzaminacyjną;
  - dostosowanie warunków zdawania egzaminu do specyfiki choroby;
  - korzystanie ze sprzętu medycznego i z leków koniecznych ze względu na chorobę;
  - korzystanie z pomocy nauczyciela przy odczytywaniu poleceń i tekstów lub przy zapisywaniu odpowiedzi zdającego (możliwe wyłącznie w przypadku chorób uniemożliwiających absolwentowi samodzielne czytanie lub pisanie, np. rdzeniowego zaniku mięśni lub stwardnienia rozsianego).

Dopuszczalne sposoby dostosowania warunków przeprowadzenia egzaminu maturalnego dla osób chorych czasowo (na podstawie zaświadczenia o stanie zdrowia wydanego przez lekarza) są następujące:

3. W części ustnej i pisemnej:
  - dostosowanie warunków zdawania egzaminu do specyfiki choroby;
  - korzystanie ze sprzętu medycznego i z leków koniecznych ze względu na chorobę.

Jeżeli zdający korzysta z pomocy nauczyciela w pisaniu lub czytaniu, przebieg egzaminu musi być rejestrowany za pomocą urządzenia zapisującego dźwięk, a zapis audio stanowi integralną część arkusza egzaminacyjnego. Jeżeli zdający korzysta z przedłużenia czasu

egzaminu w części pisemnej z informatyki albo egzaminu w części pisemnej z języka obcego nowożytnego na poziomie rozszerzonym lub poziomie szkoły dwujęzycznej, czas rozpoczęcia części drugiej egzaminu przesuwają się odpowiednio. Egzamin o przedłużonym czasie przeprowadzania, o czasie przedłużonym o dodatkowe przerwy albo organizowany z wykorzystaniem urządzeń technicznych lub z udziałem nauczyciela powinien odbywać się w oddzielnym pomieszczeniu. Jeżeli w danej szkole kilku zdających korzysta z przedłużenia czasu przeprowadzania egzaminu, a nie korzysta z przewidzianych dla dysfunkcji urządzeń technicznych lub nauczyciela, możliwe jest przeprowadzenie egzaminu dla tych zdających w jednym pomieszczeniu.

Ponadto, za zgodą dyrektora okręgowej komisji egzaminacyjnej, w szczególnych przypadkach egzamin może być przeprowadzony w innym miejscu niż szkoła (np. w domu, szpitalu). Zgodę na przeprowadzenie egzaminu w innym miejscu niż szkoła dyrektor właściwej okręgowej komisji egzaminacyjnej może wyrazić na odpowiednio udokumentowany wniosek dyrektora szkoły – przewodniczącego szkolnego Zespołu egzaminacyjnego.

Sposoby dostosowania warunków i formy przeprowadzenia egzaminu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe, na podstawie komunikatu dyrektora Centralnej Komisji Egzaminacyjnej z dnia 30 czerwca 2010 roku w sprawie sposobów dostosowania warunków i formy przeprowadzania egzaminu potwierdzającego kwalifikacje zawodowe od roku szkolnego 2010/2011 do potrzeb absolwentów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w kwestiach ogólnych, zachowują brzmienie jak powyżej, z tą jednak zmianą, że za dostosowanie warunków i form przeprowadzania egzaminu odpowiada w przypadku etapu pisemnego – przewodniczący szkolnego Zespołu nadzorującego, natomiast w przypadku etapu praktycznego – kierownik ośrodka egzaminacyjnego.

Możliwe sposoby dostosowania warunków przeprowadzenia egzaminu zawodowego dla osób chorych w części ustnej i praktycznej:

- korzystanie ze sprzętu medycznego i z leków koniecznych ze względu na chorobę;
- przedłużenie czasu przeprowadzania egzaminu o przerwy niezbędne dla zastosowania leków.

Jeżeli zdający korzysta z pomocy nauczyciela w czytaniu lub pisaniu, przebieg egzaminu musi być rejestrowany za pomocą urządzenia zapisującego dźwięk. Zapis audio stanowi integralną część dokumentacji egzaminacyjnej przekazywanej do okręgowej komisji egzaminacyjnej. Nauczycielem wspomagającym może być członek Zespołu nadzorującego (w przypadku etapu pisemnego egzaminu) oraz członek Zespołu egzaminacyjnego lub członek Zespołu nadzorującego etap praktyczny (w przypadku etapu praktycznego) wyzna-

czony odpowiednio przez przewodniczącego Zespołu egzaminacyjnego lub kierownika Zespołu egzaminacyjnego.

Dostosowanie otoczenia, rodzaj pomocy

Należy mieć na uwadze, że większość dzieci z chorobą przewlekłą może funkcjonować „normalnie” w szkole ogólnodostępnej, nie korzystając z żadnych dostosowań. Trzeba jednak pamiętać, że tak nie dzieje się we wszystkich przypadkach, a nauczyciel, wsparty przez specjalistów, powinien umieć ocenić kiedy ułatwienia stają się konieczne.

Biorąc pod uwagę sytuację, w której dziecko z chorobą przewlekłą przez pewien czas uczyło się w szkole przyszpitalnej, a obecnie wraca do szkoły, przed nauczycielem staje zadanie zapewnienia mu płynnego przejścia z jednego środowiska do drugiego. Zanim więc nauczyciel szkoły ogólnodostępnej dokona oceny po powrocie dziecka ze szpitala, powinien przeznaczyć pewien czas na obserwację ucznia, a także stworzyć warunki do przyswojenia wiadomości, na przykład organizując mu pomoc koleżeńską. Podobnie rzecz ma się w przypadku uznawania przez nauczycieli ze szkoły ogólnodostępnej ocen wystawianych przez nauczycieli szkół zorganizowanych w zakładach opieki zdrowotnej, które powinny być traktowane na równi z ocenami ze szkół macierzystych.

Przykładowe narzędzia diagnostyczne w pracy z uczniami z chorobą przewlekłą i pomoc specjalistyczna

Z jakich narzędzi diagnostycznych może samodzielnie skorzystać nauczyciel oraz z pomocą jakich specjalistów powinien przeprowadzić rozpoznanie specjalnych potrzeb edukacyjnych ucznia?

Do oceny umiejętności czytania i pisania oraz rozumienia pojęć matematycznych **nauczyciel** może zastosować standardowe narzędzia wykorzystywane w szkołach (patrz: materiały szkoleniowe z pierwszej części szkolenia).

Warto podkreślić, że narzędzia diagnostyczne do badania funkcjonowania dziecka w grupie oraz poziomu jego rozwoju w zakresie danej funkcji na tle klasy nauczyciel może sporządzić samodzielnie, na własny użytek, np. w postaci arkusza obserwacji.

Konstruując arkusz obserwacji nauczyciel powinien zwrócić uwagę na funkcjonowanie dziecka z chorobą przewlekłą w zakresie:

- funkcjonowania poznawczego i komunikacji,
- samoobsługi,
- radzenia sobie z emocjami,

- rozwiązywania konfliktów i innych sytuacji trudnych,
- występujących nadwrażliwości zmysłowych,
- zachowań stereotypowych.

Konstruując arkusz w zakresie funkcjonowania poznawczego nauczyciel powinien zamieścić w nim pozycje sprawdzające:

- umiejętności czytania (np. „czyta płynnie”, „czyta głośkując”, „rozumie znaczenia słów”, „rozprasza go kolorowe ilustracje” itp.);
- umiejętności pisania (np. „trudno mu utrzymać się w liniaturze”, „literuje wyrazy w trakcie pisania”. „komentuje głośno wykonywane czynności”, „rozumie tekst, który pisze” itp.);
- umiejętności liczenia (np. „rozumie pojęcie liczby”, „wykonuje działania dodawania i odejmowania na konkretach, zbiorach zastępczych i w pamięci”, „liczy pieniądze”, „określa czas na zegarze analogowym” itp.);
- funkcjonowanie pamięci długo- i krótkotrwałej (np. „potrafi wyrecytować wiersz/zaśpiewać piosenkę, którego/ej uczył się w zeszłym miesiącu”, „potrafi powtórzyć słowa nauczyciela”) oraz autobiograficznej (np. „umie opowiedzieć, jak spędził zeszłe wakacje”);
- koncentracja uwagi (np. „łatwo się rozprasza”, „potrafi długo bawić się jedną zabawką” itp.);
- myślenie przyczynowo-skutkowe (np. „umie odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób naprawić dziurawe spodnie”, „potrafi ułożyć historyjkę obrazkową składającą się z trzech/pięciu części”);
- umiejętność podejmowania decyzji (np. „szybko dokonuje wyboru, w co się będzie bawił, gdy zaproponuje się mu kilka możliwości”, „potrafi przeprowadzić rachunek zysków i strat” itp.);
- porozumiewania się z otoczeniem (np. „umie poprosić o włączenie się do zabawy”, „potrafi wspólnie z rówieśnikami ustalić zasady gry” itp.).

W obszarze rozwoju samoobsługi nauczyciel powinien zwrócić uwagę m.in. na to, czy uczeń: „samodzielnie je/ubiera się/korzysta z toalety”, „umie zrobić zakupy”, „potrafi sam posprzątać zabawki”, „wychodzi na spacer w pojedynkę” itp.

Na radzenie sobie z emocjami składać się będą zapytania o:

- rozpoznawanie emocji (np. „wie, co ludzie mogą czuć w danej sytuacji”);

- indywidualny charakter emocji uzależniony od osoby i sytuacji (np. „rozumie, że w danej sytuacji dwie osoby mogą czuć zupełnie różne emocje”);
- werbalne i niewerbalne wyrażanie emocji (np. „wie, kiedy inna osoba jest szczęśliwa”, „potrafi zaprezentować mimicznie smutek” itd.);
- wyrażanie emocji w sposób akceptowany społecznie (np. „wie, jak się zachować, kiedy coś go zdenerwuje” itd.).

W obszarze rozwiązywania konfliktów i innych sytuacji trudnych nauczyciel powinien umieć ocenić, czy uczeń zna i stosuje różne sposoby rozwiązywania konfliktów, a także czy rozumie, że niektóre z nich mogą być nieakceptowane społecznie. Nauczyciel powinien móc sprawdzić, jaką wiedzę posiada dziecko na temat konfliktów i na ile z niej korzysta.

Jednym z zadań nauczyciela jest również sprawdzenie, czy u dziecka z daną chorobą przewlekłą nie występują nadwrażliwości w obszarze wybranych zmysłów (np. „głośne dźwięki wywołują u niego reakcję lękową”, „unika hałasu”, „lubi głośne dźwięki”, „lubi szept” itd.).

Możliwe zachowania stereotypowe, które nauczyciel może umieścić w swoim arkuszu obserwacji, to: „fascynacja wybranymi przedmiotami”, „uporczywe powracanie do jednego tematu rozmowy”, „wymachiwanie rękami”, „kołysanie” itd.

Rozwój tożsamości skupia się głównie na kształtowaniu siebie i swojej osobowości przez pryzmat swojej choroby. Widzenie siebie jedynie jako chorego, wymagającego wsparcia i pomocy (np. „uczeń nie podejmuje się wykonania zadania i czeka aż ktoś go wyręczy” itd.). To ważne, by nauczyciel zamieścił takie pytania, gdyż wszelkie przejawy wyuczonej bezradności i wycofania społecznego są koniecznym elementem modyfikowanym w procesie terapeutycznym.

Pytania te nauczyciel powinien zmodyfikować pod względem merytorycznym i w odniesieniu do poziomu ogólności, w zależności od etapu edukacyjnego, na którym znajduje się dziecko.

Aby ocenić rozwój i możliwości fizyczne ucznia nauczyciel posługuje się opinią eksperta, którym jest prowadzący dziecko rehabilitant. Bazuje on na diagnozie sporządzonej przez lekarza o specjalizacji neurologicznej (lub innej, w zależności od specyfiki choroby). W kwestii oceny sfery emocjonalno-motywacyjnej, intelektualnej i społecznej diagnozę powinien przeprowadzić psycholog w szkole lub poradni. Diagnozę zaburzeń mowy i języka przeprowadza logopeda. Nauczyciel lub psycholog mogą natomiast przeprowadzić diagnozę środowiskową, bazującą na wywiadzie (w postaci ankiety lub kwestiona-

riusza wywiadu) obejmującym rodzinę, grupę rówieśniczą oraz wcześniejsze placówki, do której uczęszczało dziecko.

Na podstawie informacji pochodzących z diagnozy nauczyciel może uzyskać wiedzę na temat cech korzystnych oraz niekorzystnych dla rozwoju dziecka w zakresie warunków, przebiegu i wyników uczenia się. Natomiast na podstawie zalecenia lekarza i rehabilitanta będzie w stanie dostosować otoczenie oraz metody pracy i wspierania dziecka z chorobą przewlekłą.

Podział wyników rozpoznania indywidualnych potrzeb na sprzyjające i niesprzyjające rozwojowi ucznia z chorobą przewlekłą
Jakie są warunki utrudniające i ułatwiające rozwój ucznia z chorobą przewlekłą?
Jakie warunki zewnętrzne oraz jaki rodzaj pomocy i wsparcia należy uznać za ważny dla rozwoju ucznia z chorobą przewlekłą?

Analizując wyniki rozpoznania, nauczyciel powinien kierować się przede wszystkim przydatnością cech ucznia w jego edukacji. Wśród czynników korzystnych dla rozwoju dziecka z chorobą przewlekłą wymienić można m.in.:

- duży zasób wiedzy ogólnej o otaczającym świecie i zachodzących w nim zjawiskach;
- posiadanie przez dziecko wielu zainteresowań i hobby;
- dużą liczbą posiadanych doświadczeń własnych;
- wysoki poziom umiejętności w zakresie czytania i pisania, w tym posługiwania się książką;
- wysoki poziom dojrzałości społecznej;
- odważne i eksploracyjne podejście do otoczenia oraz dużą chęć do eksperymentowania;
- łatwe i częste nawiązywanie kontaktów interpersonalnych, duża sieć wsparcia wraz z dużą ilością znajomych oraz przyjaciół dziecka;
- występowanie wielu zachowań świadczących o dążeniu dziecka do samodzielności;
- wysoką motywację wewnętrzną do nauki i terapii;
- właściwą regulację emocji;
- umiejętność wykorzystywania szerokiej gamy zachowań konstruktywnych w konflikcie;
- optymistyczne (a przy tym racjonalne) podejście do codzienności;
- umiejętność dostrzegania przez dziecko swoich własnych pozytywnych cech i mocnych stron;
- współpracę ze strony rodziny;
- dobre warunki środowiskowe rodziny;

- sieć wsparcia w rodzinie i poza nią;
- szerokie środowisko rówieśnicze w miejscu zamieszkania dziecka;
- sposób zachowania opiekunów opierający się na dawaniu możliwości bycia samodzielnym i dawania przestrzeni na rozwój własnej osobowości i tożsamości dziecka.

Te cechy będą mogły być wykorzystane przy realizacji procesu edukacji dziecka z chorobą przewlekłą, jako punkt oparcia oraz siła napędowa funkcjonowania ucznia.

Wśród cech niekorzystnych dla rozwoju dziecka z chorobą przewlekłą wymienić można m.in.:

- niewielki zasób wiedzy ogólnej o otaczającym świecie i zachodzących w nim zjawiskach;
- małą ilość doświadczeń własnych;
- ubóstwo zainteresowań;
- niskie umiejętności w zakresie czytania, pisania i liczenia;
- znacznie obniżoną dojrzałość społeczną (rozumianą, z jednej strony jako zdolność moralnej oceny prostych zachowań ludzkich, z drugiej jako zdolność nawiązywania i podtrzymywania satysfakcjonujących relacji społecznych);
- zaburzoną integrację procesów wzrokowo-ruchowych;
- wzmożoną męczliwość centralnego układu nerwowego;
- nadwrażliwość i labilność emocjonalną, podwyższony poziom lęku uogólnionego i społecznego (w szczególności wobec nowych osób i sytuacji);
- występowanie trudności w kontaktach interpersonalnych (w tym wymuszony kontakt słowny);
- brak zachowań podkreślających potrzebę samodzielności;
- postawę roszczeniową wobec otoczenia i niecierpliwość;
- syndrom wyuczonej bezradności;
- niską motywację do nauki i terapii lub brak motywacji wewnętrznej;
- stale obniżony nastrój;
- nieumiejętność właściwej regulacji emocji (połączoną z występowaniem zachowań agresywnych i autoagresywnych);
- spostrzeganie siebie przez pryzmat swojej choroby i ograniczeń;
- brak współpracy ze strony rodziny;
- trudne warunki środowiskowe rodziny;
- brak sieci wsparcia w rodzinie;

- niemożność stworzenia środowiska rówieśniczego dla dziecka z chorobą przewlekłą na skutek charakterystyki miejsca zamieszkania;
- sposób zachowania opiekunów dziecka opierający się na błędnym kole życzliwości.

Te cechy mogą skutecznie utrudniać uczniowi uczenie się i korzystanie z nowo nabytych doświadczeń i umiejętności.

Dziecko z chorobą przewlekłą wymaga większego wsparcia od nauczyciela w zakresie:

- dostosowania otoczenia w taki sposób, aby mogło się samodzielnie poruszać (jeśli ma ograniczoną sprawność ruchową);
- prezentacji treści w taki sposób, by stały się w pełni dostępne możliwościom ucznia;
- dostosowania celów edukacyjno-terapeutycznych tak, by odpowiadały indywidualnym potrzebom dziecka;
- stosowania aktywizujących metod i form pracy włącznie ze zróżnicowaniem metod pracy terapeutycznej;
- większego niż standardowe użycia w edukacji środków informatycznych (jeśli dziecko ma ograniczoną sprawność ruchową);
- organizacji czasu pracy ucznia w szkole i w domu (konieczność przerw) z dokładnym rozeznaniem ile czasu zajmuje mu wykonanie poszczególnych czynności edukacyjnych;
- rozwijania zainteresowań dziecka i zdobywania przez niego doświadczeń;
- rozpoznawania symptomów słabszego samopoczucia (nauczyciel powinien poznać sposób niesienia pomocy);
- zachęcania dziecka do podejmowania częstych interakcji społecznych i zawierania przyjaźni;
- rozbudzania chęci eksperymentowania w otoczeniu zewnętrznym;
- konieczności zapewnienia pomocy przy nadrabianiu zaległości związanych z absencją szkolną;
- dawania okazji do wykazywania się samodzielnością;
- zwiększaniu (a niekiedy zmianie) motywacji do nauki i terapii;
- uczenia umiejętności właściwej regulacji emocjonalnej;
- wzmacniania samooceny;
- dostępu do specjalistów z różnych dziedzin medycznych, w tym psychiatrów i psychoterapeutów (dla dzieci z zaburzeniami psychicznymi);

- zapewnienia dziecku dostępu do szerokiej sieci wsparcia społecznego w szkole, środowisku domowym i rówieśniczym;
- zapewnienia integracji z Zespołem klasowym, której brak przyczynia się często do samotności dziecka oraz nasilenia symptomów choroby wskutek obniżonego nastroju;
- zapewnienia pomocy przy wchodzeniu w grupę rówieśniczą, gdyż dzieci z chorobą przewlekłą bywają często spychane na margines klasy. Należy mieć na uwadze, że im większy stopień zaawansowania choroby i nasilenie jej symptomów, tym gorsza integracja ze zdrowymi rówieśnikami;
- dostarczenia informacji o specyfice choroby i jej skutkach dla funkcjonowania psychicznego i fizycznego dziecka.

POZIOM PROGRAMOWY

Dla uczniów z chorobą przewlekłą nie opracowuje się IPET.

Opracowuje się natomiast Plan Działań Wspierających uwzględniający rozpoznanie możliwości i potrzeb tych uczniów dokonane przez nauczycieli w ścisłej współpracy z rodzicami uczniów.

POZIOM PRAKTYCZNY

Zasady pracy z uczniem z chorobą przewlekłą:

- zasada podmiotowości i indywidualizacji;
- zasada oszczędzania zbytecznego wysiłku i aktywizacji terapeutycznej;
- zasada wyzwalania ekspresji i wzmaganie procesu samorealizacji;
- zasada reintegracji funkcjonalnej i rewaloryzacji społecznej;
- zasada plastyczności i kompleksowości działania;
- zasada waloryzacji środowiska rodzinnego.

Prowadząc zajęcia edukacyjne nauczyciel realizuje różne cele (terapeutyczne, rewalidacyjne, dydaktyczne, wychowawcze oraz profilaktyczne), których hierarchia zależna jest od stanu zdrowia, poziomu uszkodzeń i wyniszczenia przez chorobę, potrzeb kompensacyjnych oraz wskazań medycznych.

Niezwykle istotnym aspektem pracy z uczniem z chorobą przewlekłą jest umożliwienie mu pełnego i właściwego radzenia sobie z emocjami, związanymi z chorobą oraz pomoc w przezwyciężaniu „huśtawki nastroju”, która często jest skutkiem stosowanej farmakoterapii. W przypadku dziecka z chorobą przewlekłą w fazie terminalnej konieczne jest

zaoferowanie wsparcia psychologicznego (lub lepiej) psychoterapeutycznego, by dziecko mogło sobie poradzić ze wzrastającym lękiem lub nasilającą się złością. Niejednokrotnie konieczne może okazać się również dostarczenie wsparcia psychologicznego rodzicom/opiekunom ucznia. Dzieje się to nie tylko w sytuacji lepszego radzenia sobie z chorobą dziecka, ale również, by skuteczniej umieli podtrzymywać w dziecka chęci do uczenia się.

Realizacja zajęć edukacyjnych w pracy z uczniem z chorobą przewlekłą

Jak organizować i realizować zajęcia edukacyjne i działania wspierające ucznia na etapie przedszkolnym, szkoły podstawowej, gimnazjalnym i szkole ponadgimnazjalnej?

Wychowanie przedszkolne

W obszarze *Kształtowanie umiejętności społecznych dzieci: porozumiewania się z dorosłymi i dziećmi, zgodne funkcjonowanie w zabawie i sytuacjach zadaniowych* nauczyciel powinien aranżować sytuacje w taki sposób, aby dziecko miało możliwość z jednej strony uświadomienia sobie swoich ewentualnych ograniczeń, z drugiej jednak uczyło się zwracania o pomoc w sytuacji wystąpienia trudności wszelkiego rodzaju.

Ponieważ dzieci z chorobą przewlekłą mogą mieć bardzo mało indywidualnych i bezpośrednio przez siebie zdobytych doświadczeń, by móc w pełni prawidłowo i we właściwym czasie rozwinąć odpowiednie czynności intelektualne wymagają często dodatkowej stymulacji w postaci odpowiednio dostosowanych sytuacji doświadczalnych. Bardzo ważne jest więc zgromadzenie przez nauczyciela informacji na temat posiadanych przez dziecko informacji o świecie zewnętrznym i otoczeniu społecznym, by móc ocenić co dziecko potrafi określić, rozpoznać i w jakim stopniu radzi sobie z trudnościami, szczególnie tymi wynikającymi z jego choroby.

W obszarach:

- *wychowanie przez sztukę – muzyka i śpiew, pląsy i taniec;*
- *wychowanie przez sztukę – różne formy plastyczne;*
- *wspomaganie rozwoju umysłowego dzieci poprzez zabawy konstrukcyjne; budzenie zainteresowań technicznych;*
- *wychowanie do poszanowania roślin i zwierząt;*
- *kształtowanie gotowości do nauki czytania i pisanie.*

Dzieci z chorobą przewlekłą, poza indywidualnymi przypadkami, wydają się nie mieć specyficznych trudności i nie wymagają tym samym wprowadzenia odpowiednich dostosowań.

Warto mieć jednak na uwadze, że zadaniem nauczyciela jest pełne dostosowanie prezentowanych treści do możliwości psychofizycznych dziecka.

W zakresie *Wspomaganie rozwoju intelektualnego dzieci wraz z edukacją matematyczną* dzieci z różnego typu ograniczeniami zdrowotnymi mogą mieć większe niż inne dzieci trudności w zakresie podejmowania aktywności intelektualnej, ze szczególnym naciskiem na zdobywanie umiejętności matematycznych, w tym rozumienia pojęć, symboli oraz działań na konkretach, zbiorach zastępczych i w pamięci.

W obszarze *Wychowanie rodzinne, obywatelskie i patriotyczne* zadaniem nauczyciela będzie uświadomienie dzieciom, że osoby mające różne możliwości, ograniczenia czy nieśprawności mają takie same prawa jak osoby pełnosprawne.

Na I etapie edukacyjnym, tj. w klasach I–III w obszarze *Edukacja społeczna* realizacja zadań powinna zostać ukierunkowana na rozwijanie (nabywanie i rozszerzanie) umiejętności nawiązywania interakcji społecznych wraz ze stosowaniem właściwych reguł komunikowania się. Nauczyciel powinien więc korzystać ze słowników, wprowadzać ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne, ćwiczyć rozumienie przez dziecko nowych, konkretnych i abstrakcyjnych, pojęć określających relacje społeczne oraz procesy emocjonalno-motywacyjne człowieka.

W obszarach: *Edukacja polonistyczna, przyrodnicza, matematyczna, muzyczna, plastyczna, medialna i techniczna* dzieci z chorobą przewlekłą zazwyczaj nie przejawiają większych trudności i nie wymagają tym samym wprowadzenia odpowiednich dostosowań.

W obszarze *Wychowanie fizyczne* dzieci z chorobą przewlekłą mogą nie mieć możliwości realizacji większości proponowanych ćwiczeń z uwagi na ograniczenia psychofizyczne spowodowane chorobą. Zadaniem nauczyciela będzie więc dostosowanie prezentowanych ćwiczeń tak, aby dzieci przewlekle chore nie były wykluczone z aktywności grupowej w tym obszarze.

W obszarze *Język obcy nowożytny* realizacja wszystkich treści programowych powinna być ukierunkowana na praktyczne posługiwanie się językiem. Dzieci przewlekle chore wydają się nie mieć większych trudności w opanowaniu języka, aczkolwiek jeśli występowały wcześniej utrudnienia w nauce języka ojczystego można spodziewać się trudności również w przyswajaniu języka obcego.

W obszarze *Zajęcia komputerowe* dzieci przewlekle chore wydają się nie mieć specyficznych trudności i nie wymagają tym samym wprowadzenia odpowiednich dostosowań. Mogą potrzebować, jeśli choroba powoduje dysfunkcję ruchu.

Na kolejnych etapach edukacyjnych, tj. w gimnazjum i szkole ponadgimnazjalnej, konieczne wydają się następujące modyfikacje w obrębie przedmiotów nauczania.

W zakresie *Język polski*, w kontekście odbioru wypowiedzi oraz wykorzystywania zawartych w nich informacji, jeśli uczniowie z chorobą przewlekłą nie posiadają dodatkowych dysfunkcji, większe dostosowania nie są konieczne. W kontekście analizy i interpretacji tekstów kultury część wymagań może okazać się trudnymi dla ucznia przewlekle chorego, ze względu na ubogość własnych doświadczeń. Trzeba mieć na uwadze, że występujące w kinach i teatrach głośne dźwięki i efekty świetlne mogą spowodować powstanie napadu padaczkowego.

W obszarze *Historia i społeczeństwo, Historia oraz Wiedza o społeczeństwie* uczeń z chorobą przewlekłą nie powinien mieć większych trudności w dostrzeganiu i rozumieniu przyczynowości zdarzeń, chyba że choroba pojawiła się nagle i ma przebieg ostry, a tym samym może wpłynąć na spowolnienie i ograniczenie funkcji poznawczych dziecka.

W obszarze *Języka obcy nowożytny*, tak jak w przypadku szkoły podstawowej, ważne jest ukierunkowanie aktywności dziecka na uczestnictwo w jak największej liczbie aktów komunikacyjnych w obcym języku tak, aby umożliwić mu zrozumienie i jak najpełniejsze poznanie praktycznej strony języka. Dla dzieci z chorobą przewlekłą, jeśli nie towarzyszą jej dodatkowe dysfunkcje w obszarach zmysłów, dostosowania programu nie są konieczne.

W obszarze *Matematyka, fizyka i chemia, geografia, przyroda, biologia, informatyka, muzyka, plastyka, zajęcia techniczne* dzieci przewlekle chore nie mają większych trudności i nie wymagają tym samym wprowadzenia odpowiednich dostosowań.

W obszarze *Wychowanie fizyczne* część dzieci z chorobą przewlekłą może nie móc zaangażować się w pełni lub wcale. Zadaniem nauczyciela jest więc takie dostosowanie prowadzonych ćwiczeń, aby uczeń mógł w jak najpełniejszym stopniu uczestniczyć w zajęciach grupowych.

LITERATURA:

- Aleszewicz-Baranowska, J. (2000). *Dziecko z wadą serca – poradnik dla rodziców*. Gdańsk: Wydawnictwo DJ.
- Frydrychowicz, A., Koźniewska, E., Sobolewska, M., Zwierzyńska, E. (2004). *Testy psychologiczne i pedagogiczne w poradnictwie. Przewodnik metodyczny*. Warszawa: CMPPP.
- Goodman, R., Scott, S. (2000). *Psychiatria dzieci i młodzieży*. Wrocław: Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner.
- Hulek, A. (1988). *Pedagogika rewalidacyjna*. Warszawa: PWN.
- Janeczko, R. (1991). *Kształcenie dzieci w zakładach leczniczych*. Warszawa: WSiP.
- Kendall, P. C. (2004). *Zaburzenia okresu dzieciństwa i adolescencji. Mechanizmy zaburzeń i techniki terapeutyczne*. Gdańsk: GWP.
- Maurer, A., Bołtuć, I. (2010). *Dzieci z zespołem Williamsa. Diagnostyka i terapia. Wskazówki dla rodziców i nauczycieli*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Namysłowska, I. (2004). *Psychiatria dzieci i młodzieży*. Warszawa: PZWL.
- Orwis, M. (1981). *Zaburzenia psychiczne u młodzieży*. Warszawa: PZWL.
- Papierkowski, A. (1991). *Choroby okresu rozwojowego*. Warszawa: PZWL.

- Pilecka, W. (2002). *Przewlekła choroba somatyczna w życiu i rozwoju dziecka. Problemy psychologiczne*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Pilecka, W., Pilecki, J. (1989). *Rewalidacja dzieci przewlekle chorych i kalekich*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Travis, L., Bartnikowa, W. (1993). *Podstawowe wiadomości o cukrzycy insulino zależnej*. Wrocław: Volumed.
- Wciórka, J. (2010). *Kryteria diagnostyczne według DSM-IV-TR*. Wrocław: Wydawnictwo Medyczne Urban & Partner.
- Wyszyńska, A. (1987). *Psychologia defektologiczna*. Warszawa: PWN.

NOTATKI

NOTATKI

NOTATKI

NOTATKI

NOTATKI

NOTATKI

NOTATKI